
12777

ભણકાર

પ્રેમનો દિવસ આરોહણ વગેરે
પદ્યકૃતિઓનો સંગ્રહ

બલવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર
કૃત

આતમ જ્યોત લો રે જન્તુ પામર

પ્રત ૧૦૦૦ ૧૯૧૭ મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

૧૨,૭૭૭

આ ચોપડી

મુંબઈ ગુજરાતી પ્રિંટિંગ પ્રેસમાં

મણિલાલ ઇચ્છારામ દેસાઇએ કોટ ૮, સાસૂન બિલ્ડિંગમાં છાપી

અને બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરે,

૩૭૯, નારાયણ પેઠ, પૂના સિટિ એ સ્થળે પ્રકટ કરી

અક્ટોબર, ૧૯૧૭.

નિવેદન.

આ સંગ્રહ પ્રકટ કરવાનો પ્રથમ વિચાર ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં થયો, અને એ માટે અર્પણ એ સાલના જુન માસમાં લખ્યું. તે પહેલાં એપ્રિલ માસમાં એક મિત્રે વિસ્તૃત સમજુતી, ટીકા, આદિની જરૂર દર્શાવી પોતે જ તે લખી આપવા ઇચ્છા જણાવી હતી; પણ પછી એમાંનું કંઇ થયું નહીં; અને મ્હારી પોતાની ઇચ્છા **અગાસી ઉપર, એક તોડેલી ડાળ, અને પ્રેમનો દિવસ,** એ ત્રણમાંથી એક કૃતિ તો પૂરી કરીને પછી જ સંગ્રહ પ્રકટ કરવાની હતી: કેમ કે નહાની પરચુરણ કૃતિઓ પ્રકટ ન થાય કે થાય, અને થાય તો ક્યારે અગર કેવા રૂપમાં થાય, એ વિશે મ્હારું સ્થાયી વલણ ઉદાસીનતાનું છે.

અગાસી ઉપર એ કૃતિમાં હિન્દના લાંબા ઇતિહાસ-પટમાંની માનસ અને બાહ્ય સંસ્થિતિઓના કેન્દ્રસ્થાનોને કૌમુદીમાં નહાતી સ્વપ્નસૃષ્ટિના દેખાવો તરીકે એક પછી એક વર્ણવવાં હતાં. **એક તોડેલી ડાળ**નું ડાળિયું તદન જુદા પ્રકારનું હતું. હિન્દના કોઇ મોટા ભાગમાં સ્થપાવા પામેલું કોઇ મોટું રાજ્ય વિદેશીઓના હુમલાથી જર્જરિત થયેલું અને એનું જીવન એના માંડલિક ઉપરાજ્યોમાંથી બે ત્રણમાં જ રહેલું, તે ઉપર પણ વિજયી વિદેશીઓ પોતાનો કાબુ પૂરેપૂરો જમાવવા મથી રહેલા છે, તથા નહાની મોટી લડાઇનો અને હારજીતોનો વિગ્રહકાળ જ સળંગ

ચાલી રહ્યો છે, તેવામાં એ માંડલિક ઉપરાજ્યોમાંના એકના યુવરાજની પ્રતિભાથી બાજી પલટે છે; તે જેમ જેમ ટકાવ કરતો અને બલવાન થતો જાય છે, તેમ તેમ બીજાં ઉપરાજ્યો અને આખી પ્રજા તરફથી તેને વધુ વધુ ટેકો મળતો આવે છે; વળી વિદેશીઓના મૂલસ્થાન ઉપર જબરા શત્રુઓના હુમલા થતાં તેઓ અહીં પણ નબળા પડવા માંડે છે; અને આ સર્વ કારણથી કેટલાંક વર્ષમાં ચઢતીની જ્વલંત તેમ પડતીની કારમી ક્ષણો વટાવીને—પરિણામે આ પદ્યવાર્તાનાયક યુવરાજ મૂળના સ્વદેશી મહારાજ્યના મોટા ભાગને પાછો એક છત્ર તળે સ્વતંત્ર કરવાનો મહાવિજય મેળવવા પણ ભાગ્યશાલી થાય છે: આ વસ્તુવૃક્ષ ડાળ પાંખડાં ફળ ફુલ અને પત્રે પત્રે બનતાં સુધી વાસ્તવિકતાના રંગોવડે જ ચીતરવો હતો. આ બંને વિષયો માટે વર્ષો સુધી લગની રહી હતી; અને નહાના વિષયો તરફ મન જતું નહીં; તે સાથે આ વિષયોમાં ઝંપલાવવા જેવી યોગ્યતા આદિ વિશે શંકા રહેતી, અને તેથી દુઃખ થતું. આ સ્થિતિનો એક અણધાર્યો પરિણામ એ આવ્યો છે, કે જે કંઇ કૃતિઓ રચાઇ છે તે લગભગ પોતાની મેળે જ રચાઇ ગયેલી તેથી કરીને જ રચાવા પામી છે.

પ્રેમનો દિવસ ઇ૦ સ૦ ૧૯૧૩ માં પૂરું થયું. તે પછી આજ સુધીનો વિલમ્બ ખાનગી અડચણો વગેરેને લીધે થયો છે. સંગ્રહમાંની ઘણી કૃતિઓ જુદા જુદા

માસિકો આદિમાં પ્રકટ થઇ ચુકેલી છે. મ્હારી પોતાની ઉદાસીનતા છતાં પણ એ કૃતિઓ પ્રજામાં જે કંઇ ફેલાવ પામી છે, તેનો જશ આ માસિકો આદિના તંત્રીઓને ઘટે છે. વળી ઇંગ્રેજી નિશાળોના ઉપલા ધોરણોમાં નવી ગુજરાતી કવિતા વંચાવા લાગી ત્યારથી જુદા જુદા કર્તાઓની કવિતાઓના એકઠા સંગ્રહો છપાતા થયા, એ સંગ્રહોએ પણ આમાંની કેટલીક કૃતિઓ જાણીતી રાખીને તથા ટિપ્પણ વગેરે વડે સમજાવવા પ્રયાસ કરીને મ્હારા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. આ સર્વમાં પ્રથમ સ્થાન કાવ્ય માધુર્ય અને તેના પ્રકાશક રા. રા. ભાઇ હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારિયાને ઘટે છે. હું અને મ્હારી રંક કૃતિઓના ભોક્તાઓ એમનો જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો ઓછો છે.

મિત્રોના ખાસ આગ્રહથી ટિપ્પણ અને મ્હારી પદ્યરચનાની નવીનતાઓ વિશે કંઇક ખુલાસો ઉમેરેલાં છે તેથી વાંચનારાઓને સુગમતા થશે એવી આશા રાખું છું.

આમાં ન છાપેલી કૃતિઓમાંથી **નાતનું હિત** અને **નાતની ઉન્નતિ**, મ્હારો **વ્યાખ્યાનો અને નિબન્ધોનો** સંગ્રહ પ્રકટ થશે, ત્યારે તેમાંના સંસાર સુધારા–વિભાગમાં છપાશે; કક્કો તેમાંના કેળવણી-વિભાગમાં છપાશે; બીજી એકાદ "સખા મ્હારા"ના કાવ્યોનો સંગ્રહ બહાર પડશે તેમાં કદાચ આવશે. એ શિવાયની એકે ફરી પ્રકટ કરવા વિચાર નથી.

આ સંગ્રહને આ કાયમનું રૂપ આપવામાં પાંચ સાત મિત્રોએ સમય આદિનો ભોગ આપીને મ્હને અનેક રીતે ઘણી ઘણી મદદ કરેલી છે; મુદ્રણને લગતા કંટાળા ભરેલા કામકાજની સમાપ્તિએ એ મદદની અહીં નોંધ લેતાં આનન્દ થાય છે. ચિત્રિત મુખપૃષ્ઠ રા. રા. રવિશંકર મહાશંકર રાવળના પોતાની કલા માટેના ઉત્સાહની વાનગી છે. મુદ્રણની વિશુદ્ધિ અને સફાઇ રા. રા. મણિલાલ ઇ. સૂ. દેશાઇની ચીવટને આભારી છે.

૧-૫-૧૯૧૭. } બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.

શુદ્ધ (અગેય) પદ્ય.

આરોહણની અને મ્હારી બીજી કૃતિઓની પદ્યરચના વિશે જયાં ત્યાં ટીકા થયેલી છે અને થાય છે. પણ એ ટીકા મ્હારી રચનામાં નવીનતા છે તે યતિભંગ, શ્લોકભંગ, શ્રુતિભંગ, અગેયતા, કર્કશતા વગેરે દોષયુક્ત છે, એવું એવું જોઇને જ અટકેલી છે; એક ડગલું પણ આગળ વધેલી નથી. આ નવીનતાઓ મ્હારે હાથે જન્મ પામી છે અને હજી યે થયા કરે છે, તેનો ખરો ખુલાસો એ છે કે પદ્યરચનામાં મ્હારું લક્ષ્ય જ કંઇક જુદું છે. એ લક્ષ્ય બને તો સમજાવવું, અને એ જેમના ધ્યાનમાં ઉતરે અને જેમને સ્વીકાર્ય લાગે તેવાઓને મ્હારી રચનાના કહેવાતા દોષ દોષ જ છે કે શી રીતે તેનો એ લક્ષ્યની દૃષ્ટિએ ફરી વિચાર કરવા આકર્ષવા,—એ માટે અહીં ચાર શબ્દ લખું છું.

ગદ્ય લખાણ અર્થ પ્રમાણે, ઘટતી ચ્હડઉતર સાથે, જયાં જોઇએ ત્યાં જેવા જોઇએ તેવા લાંબાટુંકા વિરામો સાથે, અને જે શબ્દ ઉપર જેટલો છાજે તેટલો ભાર દઇને વંચાય, તે જ સારું વાંચન ગણાય. શિષ્ટ ગુજરાતી ગદ્યને આપણા ઘણાં સ્ત્રીપુરુષો વાંચી જાણે છે, અને તેઓ જાણે છે કે આ પ્રમાણેના સંસ્કારી વાંચનથી લખનારના આશય અને તેની શૈલીની ખુબીઓ ખીલી નીકળે છે. આવા વાંચન દરમિયાન વાંચનાર સાંભળનારના કાનમાં ક્વચિત્ ક્વચિત્ જે સુન્દર સુરાવટ જામી રહે છે, તેના પ્રવાહનો

લખાણના અર્થ અને ભાવના પ્રવાહ સાથેનો સંવાદ એ રસિક હૃદયના અનુભવમાં આવતું સંગીતમાધુર્યથી કેવલ ભિન્ન એવું નવા પ્રકારનું માધુર્ય છે, જે ગદ્યમાધુર્ય શિષ્ટ શૈલીબદ્ધ ગદ્યનો પ્રસાદ કે જ્યોતિ છે. પરન્તુ આવા ગદ્યમાધુર્યનો અનુભવ શ્રેષ્ઠ ગદ્યમાં પણ ક્વચિત્ ક્વચિત્ જ સમ્ભવે છે, અને વળી એવી સુરાવટ જામે છે ત્યારે પણ તેનો પ્રવાહ સામાન્ય રીતે અનિયંત્રિત વહે છે. કેમકે ગદ્ય, ઉત્તમ ગદ્ય પણ, આખરે વ્યવહારની વાણી છે; એનું પ્રધાન કર્તવ્ય અર્થબોધ છે; રસ, જુસ્સા, અલંકાર, આદિ એમાં ગૌણ રાખવાનાં હોય છે; વિચારોને જ એમાં પ્રધાનપણે ઉચ્ચારવાના છે; અને તે વિચારો પણ શાસ્ત્રીય અંકોડામાં સાંકળેલા, પદે પદે વસ્તુ નિરૂપણ કરતા આવે એવા, અને જનતાની સામાન્ય સમજને અતિ વિચિત્ર કે અસમ્બદ્ધ ન લાગે એવા.

હવે સંગીતમાધુર્યથી ગદ્યમાધુર્ય જેટલું ભિન્ન છે તેટલું જ ભિન્ન, તથા ગદ્યમાધુર્યની જે બે ખામીઓ ઉપર જણાવી કે એ અતિ અનિયંત્રિત છે અને કોઇ કોઇ વાર જ વહેતા પ્રવાહરૂપે અનુભવાય છે—તેનાથી વિમુક્ત, એવું વાણીમાધુર્ય પણ હોઇ શકે છે; અને આ જ ખરુ કવિતામાધુર્ય છે. પદ્યની નિયંત્રિત અને સળંગ વહેતી રચનાવડે જ આ માધુર્ય સાધ્ય છે: પણ એ પદ્ય તે શુદ્ધ અગેય પદ્ય હોવું જોઇએ, ગેય પદ્ય કે પદ નહીં. ટૂંકાં સંગીત પદ્યો

કે પદોમાં યે કવિતામાધુર્ય હોઇ શકે છે, બલ્કે કવિતામાધુર્ય અને સંગીતમાધુર્યના આવા સુસંયોગ રસિકોને ઔર આનંદ આપે છે, એ નિર્વિવાદ છે. પરન્તુ આવા સુસંયોગ એક ભાવની અને ટુંકી કૃતિઓમાં જ નભી શકે છે. સંગીતમાધુર્યને માટે તાલબન્ધ જોઇએ, એટલે કે એક ને એક તાલરચનાનું ફરી ફરીને પુનરાવર્તન થયા કરવું જોઇએ; તેથી કરીને આવા પુનઃ પુનરાવર્તી તાલબન્ધનો અર્થ અને ભાવના સ્વતંત્ર રીતે પલટાતા આવતા પ્રવાહ સાથેનો સંવાદ લાંબા વખત સુધી ચાલે એ સમ્ભવિત નથી. લાંબાં કાવ્યોને માટે અગેય પદ્યરચના જ આવશ્યક છે, કેમકે અર્થ અને ભાવના પ્રવાહમાં વલણે વલણે જે વાણીપ્રવાહ ભળતો આવી તેને પદે પદે અને વલણે વલણે ઔર ખીલવે તે વાણીપ્રવાહ જ ખરી કવિતા છે. જે પદ્યરચનાઓ સંગીતથી ભિન્ન રીતે, તાલબન્ધના કરતાં સ્વતંત્ર અપુનરાવર્તી વહને, અર્થ અને ભાવને વલણે વલણે ઝીલી રહે એ પ્રમાણે, વહી શકતી નથી, તે સર્વે રચનાઓ—પદો કે સંગીત કાવ્યોને માટે ગમે તેટલી ઉત્તમ ભલે ને હોય પણ—શુદ્ધ કવિતાને માટે તો બન્ધનરૂપ છે.

શુદ્ધ અગેય પદ્ય નહીં એવી સર્વ જાતની પદ્યરચનાઓને અહીં હું લાઘવ માટે 'પદ' કહેવા માગું છું. પુનરાવર્તી તાલબન્ધવાળી તમામ રચનાઓ ગેય, એટલે જે રચનાઓમાં તાલબન્ધ સ્પષ્ટ છે અને તે ઉપરાંત જે રચના-

ઓમાં તાલબન્ધ લક્ષણમાં દાખલ થતો ન હોવા છતાં શકય છે, એવી સર્વ રચનાઓનો અહીં આ ટુંકા પદ શબ્દમાં સમાવેશ કરવા રજા લઉં છું. આવી રચનાઓનો આપણી ભાષામાં સુકાળ છેઃ પદો, દેશીઓ, ચાલો, ગતો, ગરબીઓ, લાવણીઓ, ગજલો, ટપ્પા, કટિબન્ધો, વગેરે વગેરે તાલ-મેળ અને માત્રામેળ છન્દો આપણામાં જોઇએ એટલા પ્રચરે છે, અને નવા નવા રચાઇને કે બીજી ભાષાઓમાંથી શીખાઇને દાખલ થતા આવે છે. સંગીતમાધુર્ય અને કવિતા-માધુર્યનો સુસંયોગ જેવી ટુંકી કૃતિઓમાં શકય છે તેવી કૃતિઓ લલકારવા માટેના આ આપણા મોટા અને જીવતા ખજાના વિશે અહીં એક પણ શબ્દ કહેવાની જરૂર નથી. મ્હારી પદ્યરચના વિશે જે ટીકા કરવામાં આવે છે તે આ મોટા વર્ગમાંથી જે જુજ રચનાઓ મ્હેં ઉપયોગમાં લીધી છે તેને સ્પર્શ કરતી નથી.

ત્યારે રહી માત્ર અક્ષરમેળ રચનાઓ. આ રચનાઓ-માંની હાલ આપણામાં વધારે વપરાય છે તે પૈકી પણ કેટલીકનું બન્ધારણ એવું છે કે તેમને ગેય રચનાઓ જ ગણવી પડે. શાલિની, માલિની, મન્દાક્રાન્તા, હરિણી, શિખરિણી, અને સ્રગ્ધરાનાં રૂપ (બન્ધારણ) વિચારો. એવાં વૃત્તોમાં ગુરુ સ્વરો કે લઘુ સ્વરો કે બંને, એટલી સંખ્યામાં સાથે સાથે ખડકાએલા છે, કે તેમનામાં યતિઓ (વિરામો)નાં સ્થાનો નિશ્ચિત હોવાં લગભગ આવશ્યક

બને છે; અને નિશ્ચિત લઘુગુરુ અનુક્રમ અને નિશ્ચિત યતિસ્થાનો સાથે મળતાં, એ વૃત્તો તાલબન્ધ પણ કુદરતી રીતે બની જાય છે. આવાં વૃત્તો ગેય તો શું પણ સુગેય છે, એટલે એ પણ 'પદો'જ છે. સંગીત માધુર્યથી ભિન્ન એવા પદલાલિત્ય કે સ્વરમાધુર્યની લાલસાવાળો કોઇ એવાં વૃત્તને અગેય રીતે વાંચવા જશે, તો તે પણ વારંવાર ગેયતામાં લપશી પડશે.

હવે પૃથ્વી વૃત્તનું માપ તપાસો. એ પંક્તિ સુગેય નથી; ગેય છે, તથાપિ અવશ્યમેવ ગાવી પડે એવી નથી; સંગીતમાં ચાલતા તાલો જોતાં, કહે છે કે,* એને કોઇ

* જુઓ રા. રા. ગણપતરાવ ગોપાળરાવ બર્વે કૃત ગાયન વાદન પાઠમાળા–છંદોગીત વિનોદ વિભાગ: પૃ. ૩૪–"આ (પૃથ્વી) વૃત્ત પણ ગાયનને બરાબર અનુકૂલ નથી. આખા વૃત્તમાં ૮–૮ માત્રાના ૩ વિભાગ પડે છે, પરન્તુ તે ૩+૫ મળીને પડે છે. દીપચંદી તાલમાં ૭ માત્રાનો દરેક ખંડક હોય છે, તે ૩+૪ નો હોય છે, અને ઝપતાલમાં ૫ માત્રાનો દરેક વિભાગ હોય છે, તે ૨+૩ નો હોય છે; તેમ પૃથ્વી વૃત્તમાં નિયમિત વિભાગ જોતાં એ એક નવીન તાલ ગણીને તેનો વ્યવહારમાં યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકાય તેવો છે." આ વાત ખરી હોય તો તેથી મ્હારી દલીલને સારો ટેકો મળે છે; પણ મ્હારી દલીલ આ એક જ વાત ઉપર અવલંબતી નથી.

પૃથ્વીમાં દૃઢ યતિ નથી એ વાત રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ એ વૃત્તને અખંડ રૂપબન્ધમાં ગણીને સ્વીકારે છે.

પણ જાણીતો તાલબન્ધ ગણી શકાય એવી એ નથી. એમાં ગુરુ સ્વરો લઘુ સ્વરોના સાથે લાગા ખડકલા નથી. આથી એમાં આવશ્યક ગણવું પડે એવું યતિસ્થાન પણ નથી. બેશક સત્તર શ્રુતિ (કે રૂપ કે ઉચ્ચારણના એકમ*)ની બનેલી પંક્તિનું ઉચ્ચારણ દૃઢ કે શિથિલ વિરામ વગર સરલ નથી, અને એના લક્ષણમાં આઠમી શ્રુતિએ યતિસ્થાન કહ્યું છે:–

जसौ जसयला वसु | ग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः

વળી એનું બન્ધારણ તપાસતાં આઠ આઠ માત્રાના ત્રણ ખંડોનું ગણી શકાય એવું છે, જેમાંનો બીજો પ્રથમ ખંડનું પ્રતિબિમ્બ છે:–

જસૌ જસયલા= ।ऽ।।।ऽ
વસુ ગ્રહયતિશ્= ।ऽ।।।ऽ
ચ પૃથ્વી ગુરુઃ= ।ऽऽ।ऽ

એટલે છટ્ઠી શ્રુતિએ અને બારમીએ એમ બે યતિસ્થાનો ગણીએ તો ગણી શકાય: જો કે આવી યતિરચનાવાળી પંક્તિઓ ઉપરાઉપર આવતાં રચના જલદી અવિવિધ (મોનોટોનસ monotonous) થઇ જઇ નીરસ લાગ્યા વગર ન રહે એ દેખીતું છે.

અર્થબન્ધને વ્યાકરણમાં આપણે વાક્ય કહીએ છીએ. ભાવનિરૂપણ પણ (ખાસ કરીને ભાવપ્રધાન કવિતામાં) અર્થ-

---

* Syllable.

ની ઉક્તિનું આવશ્યક અંગ છે. એટલે અર્થ અને ભાવના પ્રવાહમાં વાક્યે વાક્યે પૂર્ણોક્તિ, પ્રશ્ન, કે આશ્ચર્યનું દઢ દીર્ઘ વિરામસ્થાન આવે છે, અને દરેક વાક્યની અંદર ખંડે ખંડે અર્થને બન્ધ બેસતાં વત્તાઓછાં શિથિલ ને ટુંકાં વિરામસ્થાનો આવે છે: જે સર્વ જુદાં જુદાં વિરામચિહ્નોવડે દર્શાવવાનો ઈંગ્રેજી રિવાજ આપણે સ્વીકારેલો છે. અર્થ અને ભાવના પ્રવાહને પદે પદે ઝીલે અને વલણે વલણે યથોચિત વળે, અર્થપ્રવાહને સંવાદી વહે, એવો પદ્યપ્રવાહ લાંબી ટુંકી સર્વ કવિતાને માટે આવશ્યક છે, અને લાંબી કવિતામાં આવો પદ્યપ્રવાહ અગેય રચનામાં જ શક્ય છે, એ ઉપર કહેવાઇ ગયું છે. આ જો ખોટું હોય તો મ્હેં એ પ્રકારની પદ્યકૃતિઓ કરી છે તે વૃથા કાલક્ષેપ થયો છે. પરન્તુ આ જો ખરું હોય તો તો આવી અગેય રચનાવાળું પદ્ય સાધવાને માટે વાક્યના (એટલે કે અર્થ અને ભાવના) વિરામચિહ્નોને ટેકો આપે અને ખીલવે એવાં એ પદ્યરચનાનાં પણ વિરામસ્થાનો હોવાં જોઇએ, એ પ્રમેયવસ્તુ સિદ્ધ થાય છે.

યતિસ્વાતંત્ર્ય : અર્થસંવાદી યતિરચના.

ટીકાકારો જેને મ્હારી રચનાના યતિભંગ કહે છે તેને હું યતિસ્વાતંત્ર્ય ગણાવવાનો દાવો કરું છું. પૃથ્વી વૃત્તની ગેયતા સ્વતઃસિદ્ધ ન હોવાના કારણથી કવિતા=ગાન એ ખ્યાલ જેટલો વખત—જેટલા સૈકા—પ્રવર્ત્યો, તેટલો સમય આ રચના અણમાનીતી ગણાઇ એ કુદરતી છે. કવિતા=અગેય પણ

મધુર અને નિયંત્રિત રીતે સળંગ વહેતી રચના એ નવું લક્ષ્ય દૃષ્ટિમર્યાદામાં આવતાં, જે એ વૃત્તનો દોષ ગણાતો હતો તે જ એનો ગુણ વસે એ પણ કુદરતી છે. વળી યતિપાલન ગેય રચનાની ગેયતા જાળવવાને માટે આવશ્યક છે, તો અગેય માધુર્ય જેનું લક્ષ્ય છે તેવી રચનાની અગેયતાને માટે યતિસ્વાતંત્ર્ય એટલું જ આવશ્યક છે. અને વાક્યના વિરામોને સંવાદી બની રહે એવી ફરતી ફરતી યતિઓવાળી પદ્યરચનાને લક્ષણમાં જણાવેલી યતિ પ્રમાણે જ વાંચવા–પોતાની ટેવ પ્રમાણે ગાવા–જાય, તે સર્વ વાંચનારને એ પદ્યરચના કર્કશ અને ફરી ફરીને કંટાળો આપનારી લાગે, એ પણ કુદરતી છે. તાત્પર્ય કે આવી સ્થિતિમાં વાંચનાર લેખકની નવીનતાઓનાં લક્ષ્ય, વલણ, આશય, કે કારણ ન જુએ, ન સમજે, ન સ્વીકારે, ન સાંખે, એવો પણ કેટલોક સમય જવો જ જોઇએ. સુસ્થાપિત અને રૂઢ થયેલી વસ્તુમાં ફેરફાર કરી નવો ચીલો પાડવાનું સાહસ ઉઠાવે તેને–તે તે દરેકને–આવી યંત્રણા અનુભવવી યે પડે. હોયઃ સૌંદર્ય સ્વયંપ્રકાશ અવિનાશી અને લાયકને આકર્ષનારું છે, તો એ સૌંદર્યની જે કંઇ છાયા આ કૃતિઓમાં ઉતરી હશે, તેટલા પ્રમાણમાં તે આવા જંતરડામાંથી ખેંચાતી તણાતી પાંચ પંદર વર્ષે કે એક બે જમાને પોતાના લક્ષ્યને સ્વીકારનારો અને ગુણદોષપરીક્ષા એ લક્ષ્યની દૃષ્ટિએ જ કરનારો વાચક

વર્ગ ઉત્પન્ન કર્યાં વગર નહીં રહે. વળી આવી છાન્દસ નવીનતા—અત્યન્ત સૂક્ષ્મ ફેરફારોથી સ્રજાએલી હોય તો પણ—એક સામાન્ય વ્યક્તિ વડે કે એક સામાન્ય જમાનામાં સંસિદ્ધ થાય, એવી વસ્તુ એ છે નહીં: એક પછી એક કલાકરો એના પ્રયોગો પોતપોતાની પ્રતિભા અને પોતપોતાના હૃદ્દગત પ્રમાણે કરતા આવતાં જ તે સુસંપન્ન બની સર્વમાન્ય થઇ શકે.

સામાન્ય શાસ્ત્રીય વિવરણને સજીવ તેમ મર્યાદિત કરવાને માટે હવે આપણે વિશેષ ઉદાહરણો ઉપર આવીએ. પણ અનતાં સુધી અર્થને વલણે વલણે વળતી આવે એવી આ યતિરચના છે, એમ દરેક દાખલે શબ્દોનો અર્થ લઇને સમજાવવા જતાં લંબાણ ઘણું થઇ જાય; તેમ દાખલાઓની આગળ પાછળની પંક્તિઓ મૂલમાં જોઇ લેવાની જે વાંચનાર તસ્દી લેશે તેને આવા વિસ્તારની જરૂર પણ નથી, કેમ કે અર્થ ને યતિનો પરસ્પર સંબંધ તેના ધ્યાનમાં આવી જવાનો. એટલે એ દાખલાઓ ઉતારવા ઉપરાંત અહીં બીજું થોડું જ ઉમેરવાનું રહે છે. એ પંક્તિઓ ઉતારતાં મૂલમાંનાં ગુરુલઘુ ચિહ્નો અને વાક્યાર્થ દર્શાવનારાં વિરામચિહ્નો અહીં ઉતાર્યાં નથી: વાંચનારે જાતે તે ધ્યાનમાં લઇ લેવાનાં છે. અહીં માત્ર એ પંક્તિઓમાં યતિસ્થાને એક ઉભી લીટી ઉમેરું છું.

અર્થપ્રવાહની ખાસ બીજી આજ્ઞા ન હોય એવા ઘણા-

ખરા સ્થલોમાં પૃથ્વીની પંક્તિમાં તેના લક્ષણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આઠમી શ્રુતિએ યતિ આવે:

(૧) વિયોગ ન કળાવતી । થઇ અલોપ એ ધોડલી
(એક તોડેલી ડાળ).

આ રૂઢ સ્થાનથી અર્થપ્રવાહની આજ્ઞા પ્રમાણે યતિ કેવી ખસતી ખસતી બંને બાજુએ જાય છે એ નીચેની પંક્તિઓમાં અનુક્રમે જુઓ:

સાતમી શ્રુતિએ યતિ—

(૨) ક્ષમા સદય દેવિ । ધૃષ્ટ જનના જ અજ્ઞાનને
(કવિનું એકાંત).

નવમી શ્રુતિએ યતિ—

(૩) કરાંગુલિ વિશે તું સૂત્ર । નચવીશ સ્વચ્છન્દમાં
(કવિનું કર્તવ્ય).

છટ્ઠી શ્રુતિએ યતિ—

(૪) અરે નહિ નહીં । અહીં પણ કદાપિ એકાદ કો
(આરોહણ).

દશમી શ્રુતિએ યતિ—

(૫) અહો વિમલ નેહમાર્દવ । ત્હમે ઝગો છો બધે
(કન્યાદાન).

પાંચમી શ્રુતિએ યતિ—

(૬) થતા મુખર । શા વિચાર પ્રકટો ત્હમે આ ઉરે
(આરોહણ).

અગિયારમી શ્રુતિએ યતિ–

(૭) નથી પ્રિતમ હું થકી ઇતર । પણ હું તો શૂન્ય છું
(કન્યાદાન).

ચોથી શ્રુતિએ યતિ–

(૮) નપુંસક । કરી શકે પ્રકટ અન્ય આત્મા વિશે
(આરોહણ).

બારમી શ્રુતિએ યતિ–

(૯) અરે સરિત માહરા જિવનની । અંરેરે પ્રભો
(પ્રાર્થના).

ત્રીજી શ્રુતિએ યતિ–*

(૧૦) પધાર । નિજ ભક્તનું હ્રદય ત્હારું સિંહાસન
(કવિનું એકાન્ત).

કેટલીક વખતે અર્થપ્રવાહ એક પંક્તિમાં બે એકસરખી દીર્ઘ યતિ ફરમાવે છે.

ત્રીજી અને સાતમી શ્રુતિએ—

(૧૧) બચાવ । જય આપ । આ વિમલ સ્રોત પોતાપણે
(પ્રાર્થના).

ચોથી અને અગિયારમી શ્રુતિએ–

(૧૨) વરી પણ । અને અહો પ્રિતમ । શા વખાણું ત્હમો
(કન્યાદાન).

---

* ૧૩ મી શ્રુતિએ યતિ માટે જુઓ દાખલો (૨૩).

પાંચમી અને સાતમી શ્રુતિએ-

(૧૩) વહ્યો વખત । હાય । જે અખુટ ભાસતો આશમાં (આરતી).

પાંચમી અને આઠમી શ્રુતિએ-

(૧૪) મ્હડું ઉપર । હોંસ ના । ફક્ત પૂર્વ નિશ્ચય થકી (આરોહણ).

પાંચમી અને નવમી શ્રુતિએ-

(૧૫) મિલાવ ગુણ । પૂર સૂર । બહલાવ તુજ બાનિને (કવિનું એકાન્ત).

પાંચમી અને અગિયારમી શ્રુતિએ—

(૧૬) મળે ક્ષણિક । વા સવાક્ષણિક । તે હજો તાહરાં (જીવતું મોત).

છટ્ઠી અને આઠમી શ્રુતિએ—

(૧૭) અહા સ્વર મિઠો । ફરી । નગર આ શું ગન્ધર્વનું (આરોહણ).

છટ્ઠી અને અગિયારમી શ્રુતિએ—

(૧૮) નમોસ્તુ ત્હમને । અરે નયન । રોવું છાંડો જરા (આરતી).

છટ્ઠી અને બારમી શ્રુતિએ—*

(૧૯) મ્હને વિરમવા । મ્હને રુઝવવા । મ્હને ઠારવા (જીવતું મોત).

આઠમી અને બારમી શ્રુતિએ—

* છટ્ઠી અને ચૌદમી શ્રુતિએ યતિ માટે જુઓ દાખલો (૨૨)

(૨૦) નહીં ફકત થાકમાં । વિપદમાં । ઉરગ્લાનિમાં (દ્યુતિકણી).

કોઇકવાર બેથી વધારે યતિવાળી પંક્તિ પણ આવે—

(૨૧) અસંગ । નિરહં । અનન્ય । પરમાત્મ । નામો નર્યાં (આરતી).

યતિસ્વાતંત્ર્ય તે શું એ બતાવી આપવાને આથી વધારે દાખલાની જરૂર નથી. અને જે કોઇ વાંચનાર સારું ગદ્ય સારી રીતે વાંચવામાં આનન્દ લેનારા હશે તેમને આ પદ્યરચના એમની ગદ્ય વાંચનની આદતે જ વાંચતાં જરા મુશ્કેલી નડવાની નથી. માત્ર ગદ્યના કરતાં પદ્ય કંઇક ધીમે વાંચવાનું હોય છે, અને એમાં ગુરુ લઘુને ગુરુ લઘુ જ બોલવા આવશ્યક છે, એ તો જાણીતું છે.

શ્લોકભંગ.

નિશ્ચિત યતિસ્થાનો ગેયતાને પોષે છે, ત્યારે આપણી પદ્યરચનાનું શ્લોકબન્ધારણ આપણા પદ્યોની ગેયતાનું જ પરિણામ છે. પંક્તિ પંક્તિને અન્તે દૃઢ વિરામ હોય, અને પંક્તિઓની નિશ્ચિત સંખ્યાની એક કડી રચવામાં આવે, તો જ સંગીતના સમતોલ આરોહ અને અવરોહના પૂરા આન્દોલનવાળું સંગીતનું એક એકમ સિદ્ધ થાય. એથી ઉલટું, આ અગેય પદ્યરચનામાં પંક્તિના અન્તની યતિ સૌથી વધારે દૃઢ અને દીર્ઘ એ નિયમ સામાન્ય રીતે જ

પળાય છે; એક આવશ્યક નિયમ તરીકે નહીં. અને અપવાદ રૂપ પંક્તિઓ વિરલ નહીં પણ છૂટથી આવે છે. તેમાં કેટલીક વાર એમ પણ બને છે કે પંક્તિના અન્તની યતિ છેક અછડતી કે નહીં જેવી થઇ જાય છે: આના ચાર જ દાખલા ઉતારું છું.

(૨૨) પ્રભો શિર નમ્યું। નમ્યું જ ધરું સર્વદા। એટલી વિશુદ્ધ મતિ આપજે। (પ્રાર્થના).

(૨૩) અખંડ કૃતિ સાથ* જોઉં કૃતિનાથ। આ ઉરના મનોરથ ઉકેલિ। (કન્યાદાન).

(૨૪) ચ્હડું ઉપર। હા સખે। વિકટ આ ચ્હડાવે* ત્હમે નહીં નિકટ। (આરોહણ).

(૨૫) વહે વખત। પ્રાક્તન સ્મરણ સૂર જાગે વધે ખિલે। (જીવતું મોત).

યતિઓના અછડતી હળવી અને દીર્ઘ એવા અલ્પવિરામ અર્ધવિરામ અને પૂર્ણવિરામ જેવા ભેદ પાડીને વિષયમાં ઝીણવટ અને વિસ્તાર થઇ શકે એમ છે; પણ અહીં તો મુખ્ય મુદ્દા રજુ કરવાનો જ ઉદ્દેશ રાખ્યો છે. પદ્યની યતિઓ અને વાક્યના વિરામચિન્હો બનતાં સુધી એક

---

* (૨૩) માં આ * સ્થલે વાંચનારની ઇચ્છા પ્રમાણે યતિ આવે તો તે **નાથ** પછીની યતિ જેવી કે તે કરતાં હળવી આવે. (૨૪) માં **ચ્હડાવે** પછી યતિ આવે તો હળવી આવે. ઉપર (૧૦) માં **હૃદય** પછી હળવી યતિ આવી શકે.

બીજાને સંવાદી જોઇએ, એ એક નિયમ જ આખા વિષયમાં પૂરતો પ્રકાશ પાડે છે.

વાક્યાન્ત શ્લોકાન્તે, શ્લોકાર્ધને અન્તે, કે પંક્તિને અન્તે જ આવે એવી પણ કશી આવશ્યકતા નથી. અર્થ અને ભાવના વહન પ્રમાણે વાક્યાન્ત જ્યાં આવવાનો હોય ત્યાં ભલે આવે. અને વાક્ય રૂપ એકમ (unit)થી આગળ વધી વાક્યકલાપ (paragraph પરિચ્છેદ) વિશે વિચારતાં,--અર્થ અને ભાવના આરોહ અવરોહ તે જ કવિતામાધુર્યના ખરા આરોહ અવરોહ છે. સંગીતમાધુર્યના આરોહ અવરોહ અને કવિતામાધુર્યના આરોહ અવરોહનો સુસંયોગ બની આવ્યો હોય એવા યથાર્થનામ સંગીતકાવ્યોમાં પણ કવિતામાધુર્યનો ખરો દેહ સંગીતના આરોહ અવરોહને નહીં પણ અર્થ-ભાવના આરોહ અવરોહને ગણવાનો છે. આવા અર્થભાવના આરોહ અવરોહ આ કૃતિઓમાં છેઃ-પણ વાંચનારાઓ એ પોતે જ જોઇ લે તે વધારે સારું છે. વાક્યો અને આરોહ અવરોહની રચનાનું આ પ્રમાણેનું સ્વાતંત્ર્ય યતિસ્વાતંત્ર્ય અને અગેયતા શિવાય શક્ય નથી. પંક્તિની ગુરુલઘુની વ્યવસ્થાનો નિયમ, એ એક જ વિશેષતા આવા લખાણને ગદ્યલખાણ કરતાં અત્યન્ત વિલક્ષણ, અને નિયંત્રિત સળંગ પદ્યપ્રવાહ બનાવવાને માટે પૂરતી છે.

એટલે આ કૃતિઓમાં શ્લોકોને બદલે ખંડકો તરીકે

પરિચ્છેદો (પેરેગ્રાફ paragraph) છે. એક પંક્તિનો પરિચ્છેદ, ત્રણનો, પાંચનો, સાતનો, તેરનો એમ આવે છે; અને બે, ચાર, છ પંક્તિઓના પરિચ્છેદોને મુકાબલે એ ઓછા કુદરતી કે કોઇ પણ રીતે ઓછા સન્તોષકારક લાગે,—શુદ્ધ અગેય પદ્યની રચના સમજે અને પૂરેપૂરી સ્વીકારે તેને પણ ઉંડું ઉંડું એ પ્રમાણે લાગે,—તે ગેય પદ્ય-રચનાના ઘણા લાંબા કાળના સાર્વત્રિક પ્રયોગ અને પરિચયનું પરિણામ છે. સંસ્કૃતિના જમાનાઓ ને સૈકાઓથી રૂઢ થઇ ગયેલાં રૂપોમાં સુધારો કરવાનું કામ—સંસારસુધારાના કે ધર્મસુધારાના કામ જેટલું જ—રાજકીય કે આર્થિક સુધારાના કરતાં વધારે—દુર્ઘટ છે. દલીલો અને શાસ્ત્રીય ચર્ચા તો માત્ર આપણાં બુદ્ધિ આચરણની સપાટીને સ્પર્શી રહે છે. લાગણીઓ, રસેન્દ્રિયો, ભાવનાઓ જેમ જેમ ભેદાય અને ફરતી આવે તેમ તેમ જ આવા સુધારા થઇ શકે.

૨ આખી કૃતિ બાર કે સોળ પંક્તિની નહીં પણ ચૌદની, એ ઇંગ્રેજીમાં સૉનેટ (sonnet) નામે સુપ્રસિદ્ધ સુન્દર રૂપનાં અનુકરણો પણ આ સંગ્રહમાં આવે છે; તે આમાંના શ્લોકભંગોના સૌથી મહત્ત્વનાં ઉદાહરણો છે. ચાર ચાર પંક્તિના એકમોને વળગી રહીએ ત્યાં સુધી સૉનેટના જેવું સુન્દર રૂપ ઉપજાવવું શક્ય જ નથી. અહીં આપેલી સૉનેટોમાં એ રૂપના સૌંદર્યની કંઇ યે છાયા આવી છે કે શી રીતે—એ જુદો સવાલ છે.

અર્પણમાં વસતતિલકાની કૃતિમાં છેલ્લી પંક્તિ સ્રગ્ધરાની આવે છે, પ્રેમના દિવસના અર્પણમાં વસંતતિલકાની વચ્ચે ગમે ત્યાં મન્દાક્રાન્તા આવે છે, એ વિજાતીય રચનાઓ શ્લોકભંગના બીજી જાતના દાખલા છે. હરકોઇ ધાટના સુઢંગ કુઢંગ વિશેનો નિર્ણય તે તે ધાટની તેના તેના અર્થભાવપ્રવાહ સાથેની સંવાદિતા ઉપરથી કરવાનો છે. કોઇ પણ ધાટ ધાટ તરીકે જ સુઢંગો કે બેઢંગો છે નહીં. પરંતુ આ પણ નિર્વિવાદ છે કે ગેય રચનાઓમાં ક્રમભંગ ન ચાલે. આવી રચનાઓને પણ અગેય ગણવાની છે એ જ છેવટનો જવાબ છે. બેશક એમ કહો પણ પૂરેપૂરું પતતું નથી; પણ તેમાં વિચિત્ર કશું નથી. કેમકે વસંતતિલકા, મન્દાક્રાન્તા, અને સ્રગ્ધરા સુગેય છે, અને વાંચનાર જાણ્યે અજાણ્યે ગેયતાની અપેક્ષા રાખે છે, અને આ ક્રમભંગ તેને ખુંચે છે. ગેયતાની અપેક્ષા જ ઘસાતી જાય નહીં, ત્યાં સુધી આવાં મિશ્રણ, અર્થ અને ભાવને ઝીલવામાં વિજયી એવા ઉત્તમ દાખલામાં પણ, વિલક્ષણ લાગ્યા કરવાનાં.

શ્રુતિભંગ.

આ બાબત ઉપર ચર્ચેલી બંને બાબતોને મુકાબલે નજીવી છે. તથાપિ એમાં હું જે છુટ ક્વચિત્ લઉં છું તે કેવળ છુટ છે એમ નથી. આ છેલ્લા વાક્યમાં 'ક્વચિત્' શબ્દનું માપ એક લઘુ અને એક ગુરુનું ગણાય.

પણ 'કેવળ' શબ્દનું માપ એક ગુરુ અને બે લઘુનું ગણાય અથવા બે ગુરુનું પણ ગણાય. 'પણ' શબ્દનું માપ બે લઘુનું કે એક ગુરુનું જ્યાં જેવું ગણતું હોય તેવું ગણાય. આપણું ગુજરાતી ભાષાનું ઉચ્ચારણ જ એવું છે. 'જ' ને છુટા શબ્દ તરીકે ન લખવો એ મત માટેની એક દલીલ એ છે કે એ બહુધા ખોડો (જ્) જ બોલાય છે; અને એકલો ખોડો વ્યંજન ઉચ્ચારણ ક્રિયાનું એક એકમ (સિલેબલ્ syllable) નથી, તેને છુટા શબ્દની પદવી ન હોય. મતલબ કે બે લઘુને કવચિત્ એક ગુરુનું સ્થાન અપાય તો તે ગુજરાતી ભાષાના ઉચ્ચારણની આ વિલક્ષણતા પ્રમાણે હોઇ અજુગતું નથી. સંસ્કૃત ભાષા અને તેના નિયમોની દૃષ્ટિએ બેશક આમ ન કરાય; પણ આપણે તો ગુજરાતી ભાષાની વાત છે. અને વાંધો નથી એ આ બચાવ માત્ર નકારાત્મક નથી. ભાષાની વિલક્ષણતાનું પ્રતિબિમ્બ પદ્યના ઉચ્ચારણમાં પડે એ કુદરતી છે. વળી આવા પ્રયોગના લાભમાં ઉમેરવું જોઇએ કે એથી વાણીપ્રવાહની ભારવ્યવસ્થા અથવા તો સ્વરવ્યંજનની સુરાવટ કે શબ્દાર્થનું ઔચિત્ય કોઇ કોઇ વાર સુધરી આવે છે. છેવટ, ગેય રચનાને તાલ બન્ધની સફાઇ આવશ્યક છે, તેમાં તાળી (આઘાત કે સમ)નાં જે જે સ્થાન તેમાં એક માત્રાનો કે લેશ પણ આમ કે આમ ફેર પડવો ન જોઇએ. પણ સંગીતથી

સ્વતંત્ર કવિતામાધુર્ય જેનું લક્ષ્ય, તે રચનામાં આ પ્રકારની છુટ શા માટે નહીં? છુટનો અતિયોગ કે દુરુપયોગ ઇષ્ટ નથી એ સૌ સ્વીકારે છે જ; આ સંગ્રહમાં જે કોઇ અતિ છુટના દાખલા હશે તેનો બચાવ કરવા આગ્રહ પણ નથી. વાંચનાર આ નવી સ્વતંત્ર યતિવાળી પદ્યરચનાનું રૂપ સમગ્ર રીતે જોવા જાણવા આકર્ષાય તો યે ઘણું છે.

આપણે ત્યાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો ઉદય થયો અને નર્મદ આદિએ કવિતા લખવા માંડી ત્યારથી આજ લગીમાં પદ્યરચનાના વિષયમાં કેટકેટલા પ્રયોગો થયા છે! नासौ मुनिर्यस्य मतं न भिन्नं તેમ નર્મદથી માંડીને રા. રા. મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા (વાલ્મિકીય બાલકાંડના ભાષાન્તરકાર) પર્યન્ત જેમણે ગણતરીમાં ગણાય એવી કવિતા રચેલી છે તેઓમાં નવી* રચના કરી જ નથી એવા કેટલા ઓછા છે! વળી છોકરું આંક શીખે તે દરમિયાન એને શૂન્યનો આંક પણ શીખવો પડે અને શૂન્ય શૂન્ય જ છે એમ સમજી લેવું પડે, તેમ—જાણે એવું જ કંઇક પ્રજાને સમજાવવાને માટે—તાલમેળ, માત્રામેળ, ગુરુ લઘુ મેળ, કે કેવળ સંખ્યામેળમાંથી એકે વર્ગમાં ન આવે એવી

---

* નવીન કહેવાતી રચનાઓમાંથી ખરેખર નવીન કઇ કઇ અને પ્રથમ કોણે રચી—એ સવાલો જુદા છે. અહીં માત્ર સ્થૂલ રૂપમાં વાત મુકી છે.

પણ 'કેવળ' શબ્દનું માપ એક ગુરુ અને બે લઘુનું ગણાય અથવા બે ગુરુનું પણ ગણાય. 'પણ' શબ્દનું માપ બે લઘુનું કે એક ગુરુનું જ્યાં જેવું ગણવું હોય તેવું ગણાય. આપણું ગુજરાતી ભાષાનું ઉચ્ચારણ જ એવું છે. 'જ' ને છુટા શબ્દ તરીકે ન લખવો એ મત માટેની એક દલીલ એ છે કે એ બહુધા ખોડો (જ્) જ બોલાય છે; અને એકલો ખોડો વ્યંજન ઉચ્ચારણ ક્રિયાનું એક એકમ (સિલેબલ્ syllable) નથી; તેને છુટા શબ્દની પદવી ન હોય. મતલબ કે બે લઘુને કવચિત્ એક ગુરુનું સ્થાન અપાય તો તે ગુજરાતી ભાષાના ઉચ્ચારણની આ વિલક્ષણતા પ્રમાણે હોઇ અજુગતું નથી. સંસ્કૃત ભાષા અને તેના નિયમોની દષ્ટિએ બેશક આમ ન કરાય; પણ આપણે તો ગુજરાતી ભાષાની વાત છે. અને વાંધો નથી એ આ બચાવ માત્ર નકારાત્મક નથી. ભાષાની વિલક્ષણતાનું પ્રતિબિમ્બ પદ્યના ઉચ્ચારણમાં પડે એ કુદરતી છે. વળી આવા પ્રયોગના લાભમાં ઉમેરવું' જોઇએ કે એથી વાણીપ્રવાહની ભારવ્યવસ્થા અથવા તો સ્વરવ્યંજનની સુરાવટ કે શબ્દાર્થનું ઔચિત્ય કોઇ કોઇ વાર સુધરી આવે છે. છેવટ, ગેય રચનાને તાલ બન્ધની સફાઇ આવશ્યક છે, તેમાં તાળી (આઘાત કે સમ)નાં જે જે સ્થાન તેમાં એક માત્રાનો કે લેશ પણ આંમ કે આમ ફેર પડવો ન જોઇએ. પણ સંગીતથી

સ્વતંત્ર કવિતામાધુર્ય જેનું લક્ષ્ય, તે રચનામાં આ પ્રકારની છુટ શા માટે નહીં? છુટનો અતિયોગ કે દુરુપયોગ ઇષ્ટ નથી એ સૌ સ્વીકારે છે જ; આ સંગ્રહમાં જે કાઇ અતિ છુટના દાખલા હશે તેનો બચાવ કરવા આગ્રહ પણ નથી. વાંચનાર આ નવી સ્વતંત્ર યતિવાળી પદ્યરચનાનું રૂપ સમગ્ર રીતે જોવા જાણવા આકર્ષાય તો યે ઘણું છે.

આપણે ત્યાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો ઉદય થયો અને નર્મદ આદિએ કવિતા લખવા માંડી ત્યારથી આજ લગીમાં પદ્યરચનાના વિષયમાં કેટકેટલા પ્રયોગો થયા છે! नासौ मुनिर्यस्य मतं न भिन्नं તેમ નર્મદથી માંડીને રા. રા. મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા (વાલ્મિકીય બાલકાંડના ભાષાન્તરકાર) પર્યન્ત જેમણે ગણતરીમાં ગણાય એવી કવિતા રચેલી છે તેઓમાં નવી* રચના કરી જ નથી એવા કેટલા ઓછા છે! વળી છોકરું આંક શીખે તે દરમિયાન એને શૂન્યનો આંક પણ શીખવો પડે અને શૂન્ય શૂન્ય જ છે એમ સમજી લેવું પડે, તેમ—જાણે એવું જ કંઇક પ્રજાને સમજાવવાને માટે—તાલમેળ, માત્રામેળ, ગુરુ લઘુ મેળ, કે કેવળ સંખ્યામેળમાંથી એકે વર્ગમાં ન આવે એવી

---

* નવીન કહેવાતી રચનાઓમાંથી ખરેખર નવીન કઇ કઇ અને પ્રથમ કોણે રચી—એ સવાલો જુદા છે. અહીં માત્ર સ્થૂલ રૂપમાં વાત મુકી છે.

પણ 'કેવળ' શબ્દનું માપ એક ગુરુ અને બે લઘુનું ગણાય અથવા બે ગુરુનું પણ ગણાય. 'પણ' શબ્દનું માપ બે લઘુનું કે એક ગુરુનું જ્યાં જેવું ગણવું હોય તેવું ગણાય. આપણું ગુજરાતી ભાષાનું ઉચ્ચારણ જ એવું છે. 'જ' ને છુટા શબ્દ તરીકે ન લખવો એ મત માટેની એક દલીલ એ છે કે એ બહુધા ખોડો (જ્) જ બોલાય છે; અને એકલો ખોડો વ્યંજન ઉચ્ચારણ ક્રિયાનું એક અંક્રમ (સિલેબલ્ syllable) નથી, તેને છુટા શબ્દની પદવી ન હોય. મતલબ કે બે લઘુને કવચિત્ એક ગુરુનું સ્થાન અપાય તો તે ગુજરાતી ભાષાના ઉચ્ચારણની આ વિલક્ષણતા પ્રમાણે હોઇ અજુગતું નથી. સંસ્કૃત ભાષા અને તેના નિયમોની દૃષ્ટિએ બેશક આમ ન કરાય; પણ આપણે તો ગુજરાતી ભાષાની વાત છે. અને વાંધો નથી એ આ બચાવ માત્ર નકારાત્મક નથી. ભાષાની વિલક્ષણતાનું પ્રતિબિમ્બ પદ્યના ઉચ્ચારણમાં પડે એ કુદરતી છે. વળી આવા પ્રયોગના લાભમાં ઉમેરવું જોઇએ કે એથી વાણીપ્રવાહની ભારવ્યવસ્થા અથવા તો સ્વરવ્યંજનની સુરાવટ કે શબ્દાર્થનું ઔચિત્ય કોઇ કોઇ વાર સુધરી આવે છે. છેવટ, ગેય રચનાને તાલ બન્ધની સફાઇ આવશ્યક છે, તેમાં તાળી (આઘાત કે સમ)નાં જે જે સ્થાન તેમાં એક માત્રાનો કે લેશ પણ આમ કે આમ ફેર પડવો ન જોઇએ. પણ સંગીતથી

સ્વતંત્ર કવિતામાધુર્ય જેનું લક્ષ્ય, તે રચનામાં આ પ્રકારની છુટ શા માટે નહીં? છુટનો અતિયોગ કે દુરુપયોગ ઇષ્ટ નથી એ સૌ સ્વીકારે છે જ; આ સંગ્રહમાં જે કોઇ અતિ છુટના દાખલા હશે તેનો બચાવ કરવા આગ્રહ પણ નથી. વાંચનાર આ નવી સ્વતંત્ર યતિવાળી પદ્યરચનાનું રૂપ સમગ્ર રીતે જોવા જાણવા આકર્ષાય તો યે ઘણું છે.

આપણે ત્યાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો ઉદય થયો અને નર્મદ આદિએ કવિતા લખવા માંડી ત્યારથી આજ લગીમાં પદ્યરચનાના વિષયમાં કેટકેટલા પ્રયોગો થયા છે! नासौ मुनिर्यस्य मतं न भिन्नं તેમ નર્મદથી માંડીને રા. રા. મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા (વાલ્મિકીય બાલકાંડના ભાષાન્તરકાર) પર્યન્ત જેમણે ગણતરીમાં ગણાય એવી કવિતા રચેલી છે તેઓમાં નવી* રચના કરી જ નથી એવા કેટલા ઓછા છે! વળી છોકરું આંક શીખે તે દરમિયાન એને શૂન્યનો આંક પણ શીખવો પડે અને શૂન્ય શૂન્ય જ છે એમ સમજી લેવું પડે, તેમ—જાણે એવું જ કંઇક પ્રજાને સમજાવવાને માટે—તાલમેળ, માત્રામેળ, ગુરુ લઘુ મેળ, કે કેવળ સંખ્યામેળમાંથી એકે વર્ગમાં ન આવે એવી

---

* નવીન કહેવાતી રચનાઓમાંથી ખરેખર નવીન કઇ કઇ અને પ્રથમ કોણે રચી—એ સવાલો જુદા છે. અહીં માત્ર સ્થૂલ રૂપમાં વાત મુકી છે.

પણ 'કેવળ' શબ્દનું માપ એક ગુરુ અને બે લઘુનું ગણાય અથવા બે ગુરુનું પણ ગણાય. 'પણ' શબ્દનું માપ બે લઘુનું કે એક ગુરુનું જ્યાં જેવું ગણવું હોય તેવું ગણાય. આપણું ગુજરાતી ભાષાનું ઉચ્ચારણ જ એવું છે. 'જ' ને છૂટા શબ્દ તરીકે ન લખવો એ મત માટેની એક દલીલ એ છે કે એ બહુધા ખોડો (જ્) જ બોલાય છે; અને એકલો ખોડો વ્યંજન ઉચ્ચારણ ક્રિયાનું એક એકમ (સિલેબલ્ syllable) નથી, તેને છૂટા શબ્દની પદવી ન હોય. મતલબ કે બે લઘુને કવચિત્ એક ગુરુનું સ્થાન અપાય તો તે ગુજરાતી ભાષાના ઉચ્ચારણની આ વિલક્ષણતા પ્રમાણે હોઇ અજુગતું નથી. સંસ્કૃત ભાષા અને તેના નિયમોની દૃષ્ટિએ બેશક આમ ન કરાય; પણ આપણે તો ગુજરાતી ભાષાની વાત છે. અને વાંધો નથી એ આ બચાવ માત્ર નકારાત્મક નથી. ભાષાની વિલક્ષણતાનું પ્રતિબિમ્બ પદ્યના ઉચ્ચારણમાં પડે એ કુદરતી છે. વળી આવા પ્રયોગના લાભમાં ઉમેરવું જોઇએ કે એથી વાણીપ્રવાહની ભારવ્યવસ્થા અથવા તો સ્વરવ્યંજનની સુરાવટ કે શબ્દાર્થનું ઔચિત્ય કોઇ કોઇ વાર સુધરી આવે છે. છેવટ, ગેય રચનાને તાલ બન્ધની સફાઇ આવશ્યક છે, તેમાં તાળી (આઘાત કે સમ)નાં જે જે સ્થાન તેમાં એક માત્રાનો કે લેશ પણ આમ કે આમ ફેર પડવો ન જોઇએ. પણ સંગીતથી

સ્વતંત્ર કવિતામાધુર્ય જેનું લક્ષ્ય, તે રચનામાં આ પ્રકારની છુટ શા માટે નહીં? છુટનો અતિયોગ કે દુરુપયોગ ઇષ્ટ નથી એ સૌ સ્વીકારે છે જ; આ સંગ્રહમાં જે કોઇ અતિ છુટના દાખલા હશે તેનો બચાવ કરવા આગ્રહ પણ નથી. વાંચનાર આ નવી સ્વતંત્ર યતિવાળી પદ્યરચનાનું રૂપ સમગ્ર રીતે જોવા જાણવા આકર્ષાય તો યે ઘણું છે.

આપણે ત્યાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો ઉદય થયો અને નર્મદ આદિએ કવિતા લખવા માંડી ત્યારથી આજ લગીમાં પદ્યરચનાના વિષયમાં કેટકેટલા પ્રયોગો થયા છે! नासौ मुनिर्यस्य मतं न भिन्नं તેમ નર્મદથી માંડીને રા. રા. મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા (વાલ્મિકીય બાલકાંડના ભાષાન્તરકાર) પર્યન્ત જેમણે ગણતરીમાં ગણાય એવી કવિતા રચેલી છે તેઓમાં નવી* રચના કરી જ નથી એવા કેટલા ઓછા છે! વળી છોકરું આંક શીખે તે દરમિયાન એને શૂન્યનો આંક પણ શીખવો પડે અને શૂન્ય શૂન્ય જ છે એમ સમજી લેવું પડે, તેમ—જાણે એવું જ કંઇક પ્રજાને સમજાવવાને માટે—તાલમેળ, માત્રામેળ, ગુરુ લઘુ મેળ, કે કેવળ સંખ્યામેળમાંથી એકે વર્ગમાં ન આવે એવી

---

* નવીન કહેવાતી રચનાઓમાંથી ખરેખર નવીન કઇ કઇ અને પ્રથમ કોણે રચી—એ સવાલો જુદા છે. અહીં માત્ર સ્થૂલ રૂપમાં વાત મુકી છે.

શૂન્યલક્ષણ રચનાઓ પણ થઇ છે અને થાય છે.* પ્રયોગોના આવા સુકાળમાં નવીન સંગીતની રચનાઓ સંગીત તરીકે સારી—વિશેષ નહીં તો માત્ર કંઇક વૈવિધ્યવાળી હોય તે પણ સંગીતની દૃષ્ટિએ અદૂષિત હોય તો—તે બધી યે આવકાર લાયક છે. વળી શ્લોકોના અનિયમિત મિશ્રણની—કાન્ત વિરચિત વસન્તવિજય ચક્રવાક મિથુન આદિ જેવી રચનાઓ થવા લાગી છે, તેમાંથી જે જે, પોતપોતાના અર્થ અને ભાવના પ્રવાહને સારી રીતે ઝીલે છે, તે તે કાવ્ય માટેનું તેનું તેનું સૌષ્ઠવ નિર્વિવાદ છે; અને આવી અનિયમિત રચનાઓની છુટ લોકપ્રિય થઇ છે એ લાભ જ થયો છે. પરન્તુ લાંબા કાવ્યપ્રવાહ માટે અગેયતા અને પદ્યરૂપતા સાથે-લાગાં અને એકસરખાં આવશ્યક છે; તાલમેળ અને નિશ્ચિત યતિમેળના આભાસને પણ દૂર કર્યા વગર અગેયતા શક્ય નથી, તો પદ્યરૂપતાને વળગ્યા વગર નિયંત્રિત વાણીમાધુર્ય શક્ય નથી; અને વળી અર્થભાવના પ્રવાહને તેના અસંખ્ય લાંબા ટુંકા વલણો અને આરોહ-અવરોહને માટે પૂરેપૂરી

---

* રા. રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિની કૃતિઓમાં ગેય કૃતિઓ અને ખંડો પુષ્કળ છે, અને તેમાંની કેટલીકમાં અપૂર્વ મીઠાશ છે, જેનો પ્રજા તરફથી જેટલો આદર થાય તેટલો ઓછો છે; ઉપર લખ્યું છે તે એમની કૃતિઓની ‘કુછન્દ’ કૃત્રિમ અછાન્દસતા વિશે છે; જેને વિશે રા. રા. નરસિંહરાવ, રા. રા. રમણભાઇ અને રા. રા. કેશવલાલે ઉચ્ચારેલા અભિપ્રાય મુખ્ય મુદ્દે ઉપર જણાવેલા મતને મળતા છે. વળી જુઓ આ નિબન્ધના છેલ્લા ટિપ્પણનો અન્ત.

છુટ સાથે પૂરેપૂરો ઝીલવો તે સ્વતંત્ર યતિરચનાવાળા પદ્ય-પાત્રમાં ઝીલાય તો જ વાણીમાધુર્યનો સળંગ પ્રવાહ શક્ય છે:—એ માન્યતાઓ પ્રમાણે ઉદ્‌ભવતો એવો તો આ સંગ્રહ-માંનો શુદ્ધ =અગેય પૃથ્વીનો પ્રયોગ જ જાણ્યામાં છે . . . .

વાંસળીમાં સારંગીનું મહાસંગીત શક્ય નથી, તેમ મહા-કાવ્ય 'બ્લૅન્ક વર્સ (blank verse)'ના સાધન વગર શક્ય નથી. પણ એ રચના 'બ્લૅન્ક' હોવી જોઇએ તે સાથે 'વર્સ' પણ હોવી જોઇએ. હવે ઇંગ્રેજી પદ્ય શાસ્ત્રમાં 'બ્લૅન્ક' શબ્દથી બે ગુણ વિવક્ષિત છે: અંત્ય-પ્રાસ-રહિતત્વ અને યતિસ્વાતંત્ર્ય-સહિતત્વ. પણ 'બ્લૅન્ક વર્સ'ની મહાકાવ્ય માટેની લાયકી તેના યતિસ્વાતંત્ર્ય વિશિષ્ટ પદ્યત્વમાં છે એ નિર્વિવાદ છે. એટલે 'બ્લૅન્ક' શબ્દનો યતિસ્વાતંત્ર્ય ગુણ જ પ્રધાન ગણવાનો છે. પૃથ્વી વૃત્તની ઘટનામાં જ કંઇક અગેયતા છે, અને એ ઘટના યતિસ્વાતંત્ર્ય વાળી થતાં તેની અગેયતા ખીલી આવે છે. એટલે ઇંગ્રેજી ઉપ-રથી સાદૃશ્ય ન્યાયે પણ 'બ્લૅન્ક વર્સ'નો આપણો ખરો પર્યાય—અછાન્દસ રચના નહીં, અપ્રાસ છન્દરચના નહીં, પણ અગેય અથવા તો યતિસ્વાતંત્ર્ય વિશિષ્ટ છન્દરચના એવો હોવો જોઇએ, એ સ્પષ્ટ છે . . . .

વારુ. આવી બાબતમાં એક સામાન્ય વ્યક્તિનું અને એક સામાન્ય જમાનાનું ગજું અતિ પરિમિત છે. નવા નવા કવિઓ વર્ષો સુધી લાંબા કાવ્યપ્રવાહ માટે કેવી છન્દરચના

શૂન્યલક્ષણ રચનાઓ પણ થઇ છે અને થાય છે.* પ્રયોગોના આવા સુકાળમાં નવીન સંગીતની રચનાઓ સંગીત તરીકે સારી—વિશેષ નહીં તો માત્ર કંઇક વૈવિધ્યવાળી હોય તે પણ સંગીતની દૃષ્ટિએ અદૂષિત હોય તો—તે બધી યે આવકાર લાયક છે. વળી શ્લોકોના અનિયમિત મિશ્રણની—કાન્ત વિરચિત વસન્તવિજય ચક્રવાક મિથુન આદિ જેવી રચનાઓ થવા લાગી છે, તેમાંથી જે જે, પોતપોતાના અર્થ અને ભાવના પ્રવાહને સારી રીતે ઝીલે છે, તે તે કાવ્ય માટેનું તેનું તેનું સૌષ્ઠવ નિર્વિવાદ છે; અને આવી અનિયમિત રચનાઓની છુટ લોકપ્રિય થઇ છે એ લાભ જ થયો છે. પરન્તુ લાંબા કાવ્યપ્રવાહ માટે અગેયતા અને પદ્યરૂપતા સાથેલાગાં અને એકસરખાં આવશ્યક છે; તાલમેળ અને નિશ્ચિત યતિમેળના આભાસને પણ દૂર કર્યા વગર અગેયતા શક્ય નથી, તો પદ્યરૂપતાને વળગ્યા વગર નિયંત્રિત વાણીમાધુર્ય શક્ય નથી; અને વળી અર્થભાવના પ્રવાહને તેના અસંખ્ય લાંબા ટુંકા વલણો અને આરોહ-અવરોહને માટે પૂરેપૂરી

* રા. રા. નહાનાલાલ દલપતરામ કવિની કૃતિઓમાં ગેય કૃતિઓ અને ખંડો પુષ્કળ છે, અને તેમાંની કેટલીકમાં અપૂર્વ મીઠાશ છે, જેનો પ્રજા તરફથી જેટલો આદર થાય તેટલો ઓછો છે; ઉપર લખ્યું છે તે એમની કૃતિઓની 'કુછન્દ' કૃત્રિમ અછાન્દસતા વિશે છે; જેને વિશે રા. રા. નરસિંહરાવ, રા. રા. રમણભાઇ અને રા. રા. કેશવલાલે ઉચ્ચારેલા અભિપ્રાય મુખ્ય મુદ્દે ઉપર જણાવેલા મતને મળતા છે. વળી જુઓ આ નિબન્ધના છેલ્લા ટિપ્પણનો અન્ત.

છુટ સાથે પૂરેપૂરો ઝીલવો તે સ્વતંત્ર યતિરચનાવાળા પદ્ય-પાત્રમાં ઝીલાય તો જ વાણીમાધુર્યનો સળંગ પ્રવાહ શક્ય છેઃ—એ માન્યતાઓ પ્રમાણે ઉદ્ભવતો એવો તો આ સંગ્રહ-માંનો શુદ્ધ =અગેય પૃથ્વીનો પ્રયોગ જ જાણ્યામાં છે . . . .

વાંસળીમાં સારંગીનું મહાસંગીત શક્ય નથી, તેમ મહા-કાવ્ય 'બ્લૅન્ક વર્સ (blank verse)'ના સાધન વગર શક્ય નથી. પણ એ રચના 'બ્લૅન્ક' હોવી જોઇએ તે સાથે 'વર્સ' પણ હોવી જોઇએ. હવે ઇંગ્રેજી પદ્ય શાસ્ત્રમાં 'બ્લૅન્ક' શબ્દથી બે ગુણ વિવક્ષિત છેઃ અંત્ય-પ્રાસ-રહિતત્વ અને યતિસ્વાતંત્ર્ય-સહિતત્વ. પણ 'બ્લૅન્ક વર્સ'ની મહાકાવ્ય માટેની લાયકી તેના યતિસ્વાતંત્ર્ય વિશિષ્ટ પદ્યત્વમાં છે એ નિર્વિવાદ છે. એટલે 'બ્લૅન્ક' શબ્દનો યતિસ્વાતંત્ર્ય ગુણ જ પ્રધાન ગણવાનો છે. પૃથ્વી વૃત્તની ઘટનામાં જ કંઇક અગેયતા છે, અને એ ઘટના યતિસ્વાતંત્ર્ય વાળી થતાં તેની અગેયતા ખીલી આવે છે. એટલે ઇંગ્રેજી ઉપ-રથી સાદૃશ્ય ન્યાયે પણ 'બ્લૅન્ક વર્સ'નો આપણો ખરો પર્યાય—અછાન્દસ રચના નહીં, અપ્રાસ છન્દરચના નહીં, પણ અગેય અથવા તો યતિસ્વાતંત્ર્ય વિશિષ્ટ છન્દરચના એવો હોવો જોઇએ, એ સ્પષ્ટ છે . . . .

વારુ. આવી બાબતમાં એક સામાન્ય વ્યક્તિનું અને એક સામાન્ય જમાનાનું ગજું અતિ પરિમિત છે. નવા નવા કવિઓ વર્ષો સુધી લાંબા કાવ્યપ્રવાહ માટે કેવી છન્દરચના

જોઇએ અને ગુજરાતીમાં તે કઇ રીતે સાધ્ય છે, એ વિશે આ વિવરણમાં દર્શાવેલી દિશા ખરી ગણશે, અને એ દિશામાં પોતપોતાની સ્વતંત્ર ભાવના અને હૃદ્ગત સમૃદ્ધિ પ્રમાણે વિહરશે, તો ઇષ્ટ પદ્યરચના બન્ધાશે અને આપણી સંસ્કૃતિમાં સુસ્થાપિત થશે. એવા નવા પ્રયોગો કરનારને કવિપ્રકૃતિને સુદુઃસહ કંઇ કંઇ યંત્રણા તો વેઠવી પડશે. પરન્તુ તે યે પ્રયોગોની ખરી દિશા કઇ છે, કયા પ્રયોગો આડા અવળા રસ્તાના છે, એ વિશે મત કેળવાતો આવતાં કાલક્રમે ઓછી થશે. શાસ્ત્રના અભ્યાસ અને વિવરણનો પ્રત્યક્ષ ઉપયોગ ન હોય, ત્યાં પણ સન્માર્ગના શોધક નિદર્શક અને સંસ્થાપક તરીકે શાસ્ત્રની પરોક્ષ ઉપયોગિતા અપરિમેય છે.*

---

* તાલ, માત્રા, ગુરૂ લઘુ રૂપભેદ, અને અક્ષર સંખ્યા, એ ચારેથી ભિન્ન પ્રયત્ન (સ્ટ્રેસ stress કે ઍક્સન્ટ accent) નામના તત્ત્વ ઉપરથી ઉત્પન્ન થતા પ્રયત્નબન્ધોનો મોટો વર્ગ ઇંગ્રેજી પદ્યરચનામાં છે. આ વર્ગ ઉપર ગણાવ્યો નથી, તેમ ઇંગ્રેજી બ્લૅન્ક વર્સ ઉપરથી જે સાદૃશ્યાત્મક (એનેલોજિકલ analogical) દલીલ ઉપર કરી છે, તેમાં પ્રયત્નના તત્ત્વને સ્પર્શ પણ કર્યો નથી. ઇંગ્રેજી શબ્દોના ઉચ્ચારણમાં પ્રયત્ન-નિશ્ચિત સ્થાને નિશ્ચિત પ્રમાણનો પ્રયત્ન-સર્વવ્યાપી અને સર્વસંમત છે, એવી ભાષામાં પ્રયત્નમેળ પદ્યરચના કુદરતી છે. ગુજરાતી શબ્દોના ઉચ્ચારણમાં એવી પ્રયત્ન વ્યવસ્થા નથી એટલું જ નહીં પણ જે કંઇ પ્રયત્ન હશે તે છેક વિરલ કે નહીં જેવો છે, અને સો વસા બોલનારના સ્વચ્છન્દ ઉપર અવલમ્બે છે અગર તો વાક્યરચના, આવેશ, ચમક, રાગનો

ઢાળ, કે એવા કોઇ કારણ–કારણોને લીધે વાક્યમાંના અમુક શબ્દો ઉપર જે ભાર (એમ્ફસિસ emphasis) પડે છે તેનાથી એને જુદો પાડવો લગભગ અશક્ય છે. આથી કરીને પ્રયત્નમેળ પદ્યબન્ધોનો પાંચમો વર્ગ ઉપર ગણાવેલો નથી, કેમકે પ્રયત્નના તત્ત્વની જ જે ભાષામાં આ સ્થિતિ છે તેમાં એવા પદ્યબન્ધો સમ્ભવે નહીં. એ ખરૂં છે કે રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે એક બે દાખલા રચ્યા છે, જે પ્રયત્નબન્ધના દાખલા તરીકે તેઓ આગળ કરે છે. એ રચનાઓ ઇંગ્રેજી ભાષાના પ્રયત્નતત્ત્વ પ્રમાણેના પ્રયત્નબન્ધના દાખલા નથી જ. વળી, કેટલાક પારસી લેખકોની "પદ્ય"–રચના પ્રયત્નબન્ધ હોવાનો દાવો કરવામાં આવેલો છે. પરન્તુ આ દાવાને રા. રા. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ અને કેશવલાલ ઘટતો ઇનસાફ આપી ચુકેલા છે. અને છેવટ, ગુજરાતીમાં કોઇ પ્રકારના પ્રયત્નબન્ધ શક્ય છે એમ કદાચ દલીલ ખાતર સ્વીકારીએ, તો પણ રા. રા. ન્હાનાલાલની કે એવી બીજી અગદ્ય રચનાઓ કોઇ પણ અર્થમાં પ્રયત્નબન્ધ છે, કે એ રચનાઓમાં કોઇ પણ જાતનો 'મેળ' છે એમ કોઇ રીતે પણ કહી શકાય એમ સમ્ભવિત લાગતું નથી. લેખકના કે વિષયના બળથી અર્થ અને ભાવના આરોહ–અવરોહ અને બીજી ચમત્કૃતિ આ રચનાઓમાં આવે છે તેટલા પ્રમાણમાં જ તે કંઇ ને કંઇ આદર પામે છે.

આ આખા વિષય માટે સરખાવો રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ કૃત **પદ્યરચનાના પ્રકાર**, બુદ્ધિપ્રકાશ–ઇ. સ. ૧૯૦૮; ઇ. સ. ૧૮૯૯ ના **જ્ઞાનસુધામાં** રા. રા. **નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયાનું** રા. રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ કૃત **વસન્તોત્સવની** પદ્યરચના વિશેનું ચર્ચાપત્ર, ને તે નીચે તંત્રીનો ખુલાસો; અને રા. રા. રમણભાઇ મહિપતરામ નીલકંઠ કૃત **કવિતા અને સાહિત્યમાં છન્દ અને પ્રાસનો** નિબન્ધ.

ભણકાર

અર્પણ.

વસંતતિલકા—ના આ કવ્યું ઉરની એકલડી ગુહામાં,
ના એ થતું નહિ કવ્યું, શકું ના વિસારી;
ને હું કદાપિ વિસરું, પણ સૂર એના
વ્હે જૈ બન્યા કિમપિ દ્રવ્ય જ કૈં ઉરોમાં;
રે દૈવદત્ત મયિ રક્ત સમાનધર્મા,
છે દેશકાલ મુજ તે જ ત્હમારી મૈયા;
તો હે સહોદર વડા, ભણકાર આ જે,
મૈયા ઉછંગ રમતાં, ચ્હડતાં, પડન્તાં;
મૈયા તણાં સુખદુખોચ્છ્વસિતો લહન્તાં,
મૈયા મુખે જિગરની છલકો છવાતી
તે જોઇ પૂરી અધુરી મનને ડુબન્તાં-
કૈં શાન્તિ શુદ્ધિ મહીં પ્રાપ્ત પ્રસન્નબિમ્બ,
કૈં રંક આ હૃદયેં સ્પર્શ થકી જ રંક,-
સ્રગ્ધરા—જેવા જેવા ઝીલાયા,
સ્વજન મુજ ખરા, અર્પું સસ્નેહ તેવા. ૧૪

ઝણકારા.

મન્દાક્રાન્તા—આઘે ઊભાં તટધુમસ જેમાં દ્રુમો નીંદ સેવે,
વચ્ચે સ્વપ્ને મૃદુ મલકતાં શાન્ત રેવા સુહાવે;
ઊંચાં નીચાં સ્તનધડકમાં હાલતાં સુપ્ત વારિ,
તેમાં ધીમે તલ સમ પડે ઊપડે નાવ મ્હારી.
માથે, જાણે નિજ નિરખતાં નગ્ન કાન્તિ કદાપિ
જાગે સૃષ્ટિ, કુસુમવસને તેથી જ્યોત્સ્ના લપાતી;
ને બીડેલાં કમલ મહીં બન્ધાઇ સૌંદર્ય-ઘેલો
ડોલે લોટે અલિ મૃદુ પદે, વાય આ વાયુ તેવો.

ત્યાં સૂતેલો લવું નવલ અર્ધાં અનાયાસછન્દ,
કે ડોલન્તી ગતિ પર સજું બીનના તાર મન્દ;
તેમાં ક્યાંથી—રજનિ-ઉરથી, નર્મદા-નીરમાંથી,
સ્વર્ગંગાની રજતરજ કે વાદળી ફેનમાંથી:—
પુષ્પે પાને વિમલ હિમમોતી સરે તેમ છાની,—
આની મીઠી ઉર ભીંજવતી નીતરે શી, સેંહેની? ૧૪

વીણાહૃદય.

શિખરિણી—મહા રાને વીણાહૃદય બિન આધાર લટકે,
અને અસ્થિ પીછાં પૂરણ રજ સૌ આવી અડકે;
તપે દીસે, રાતે ભરચક બને ઓસ ટપકે,
સદા સૌને મીઠા પ્રતિસુર ક્યહાંથી દઇ શકે! ૪

કવિની સ્નેહતૃષ્ણા.

હરિણી-વદન વપુને વ્હાળી જોતાં કસૂર નહીં જડે,
મગન તળિયે ચરનારાના શિરોમણિમાં ઠરે;
પણ નયનને વિશ્વાસે જ્યાં ગણી નિજ જાતનાં
ઉછળી તલસું બન્ધુભાવે, છળું નિકટે જતાં.
પ્રણય-ઉભરે પ્રેર્યો હુંહું ઝીલી શકનારને,
પ્રણય-તરસે ઘેલો જાચું પિલાવનહારને:
બહુ તરવરે મનુજાકારો જુઓ દગ જાય જ્યાં,
પણ હૃદયને ધારે એવું કહો મળવું ક્યહાં!
તરસ ઉભરે મૂકી માઝા ઉરે કંઇ કોટિધા,
સ્વક્રિય રસથી રંગી લીધા અનેક અનેકધા:
પ્રિ'તમ નિરખે ઉન્માદે જે છબી ગત વ્હાલીની,
સજીવ જ ગણી-કલ્પો ભાવિ દશા હતભાગીની!
અનુભવ થયા વારે વારે, જિગર ઉથલી ગયું,
નથી તદપિ રહેવાતું, નાહીં મળે દિલનું ચહ્યું;
વહી ગઇ વળી શાન્તિ જેથી નિભાવત એકલું,
અરર, ઉર બેચારા, ત્હારે ઝુર્યાં કરવું ઠર્યું.

કવિનું એકાન્ત.

પૃથ્વી–'રહે પડી શું એકલો? ચલતી વાડીની મોજમાં,
જમી, રમત ગાન ધૂમ મચશે જ ગપ્પાં તણીઃ
ઉઠ્ એ! નહિ શું આવ તું? અરર કોણ તું જેહવો?
બળેલ! દિલલ્હેજતો તુજ સરીખ માટે નહીં.'

ગયા. વિષયકીટ એ દિલલહેજતો શું લહે?
ભરે પવન મસ્તકે, નહિ વિચારમિત્રો મળે.
ભલે રમત એમની, મુજ કને મહા ખેલ શા!
–અને ટિણુટિણી તણું મળતું શુષ્ક કો કંઠમાં
સુણી વહન, ગાન એ ગણી, મને ઘણું રાચતા,
–ક્ષમા, સદય દેવિ, ધૃષ્ટ જનના જ અજ્ઞાનને!
પધાર, નિજ ભક્તનું હૃદય ત્હારૂં સિંહાસન,
મિલાવ ગુણ, પૂર સૂર, બહલાવ તુજ બાનીને,
સુને, ગ્રહી રહે પ્રસાદ તુજ પ્યાસી આ મોરલો,
અને વિધુ સુધા થકી, ત્યમ ધરે કલાઓ બધી. ૧૪

કવિનું કર્તવ્ય.

પૃથ્વી—સલાહ કવિ આપું જો સ્મરણ કાવ્ય કવતાં ધરે,
ન વસ્તુ કદિ શોધ કાવ્યતણું આત્મચિત્તાન્તરે.
વિશાળ જનતા વિલોક મમતાથી, સન્તોષથી,
વિસાર નિજ હર્ષ શોક, ભુલી જા નિજાત્મા મથી.
ઉગાડ ઉર માંહિ એક ઉત્પન્ન એવું નવું
સ્થિરપ્રકૃતિ જે ન થાય કદિ લોલકું દૈવતું;
દલેદલ વિશુદ્ધ જે મહીં યથેચ્છ નાચી રહે
ગભીર જ ઉદાત્ત તીક્ષ્ણ મૃદુ માનુષી ભાવ જે.

વનસ્પતિ સજે ક્રમે ઋતુ તણા પરીધાનને,
વસન્ત હિમેં પ્રાવૃષ–શ્વસનચક્ર–બંસી બને;
ઉદાર મનમાં તું બિમ્બ સરખાં બધાંને ધરે,
ત્વદીય ભુમિ કાલ ઓઘ સઉ નિમ્ન હૈયે વહે.
સ્વદેશ તણું ભૂત જીવન દીસે રહ્યું જે જતું,
સ્વદેશ તણું ભાવિ જીવન જણાય જે આવતું,
ગણે અવર સ્વપ્ન એ ઉભય, તે થકી બતમા
ડુબાડ કવિ તું બધાં કરણ સામટાં તેહમાં.

વિચાર અભિલાષ આર્ત પરિતાપ આકીનમાં
યુગે યુગ તફાવતો જ વિષયે, નહીં તત્ત્વમાં:
પુરાતન ભવિષ્ય લીન કર કલ્પનાપ્રાણને,
કદાપિ નહિ વર્તમાન કવિ ગુહ્ય ભાસે ત્હને;
કરાંગુલિ વિશે તું સૂત્ર નચવીશ સ્વચ્છન્દમાં
પ્રસંગ રસ તર્ક સાધ્ય ઇતિહાસ ને પાત્રનાં. ૨૨

બધા સુર ખિલાવજે મનુજ-ચિત્ત-સારંગીના,
બધાં ફલક માપજે મનુજ- બુદ્ધિ- બ્રહ્માંડનાં;
અબોલ પણ જીવતી ખલકમાં તરે માનવી,
તરંગ લય એહના અજબ તું રહેજે લહી;
પ્રવાહ મહીં સર્ગના સ્મિત તું ધારજે દૈવનું,
રખે વિસરતો ક્ષણે રટણ એક સૌંદર્યનું. ૨૮

આત્મબોધ

પદ—ગઈ ઋતુ વસન્ત પ્રાવૃષ વળી જશે પરવરી,
કિશોર વય ગૈ વહી, ભર જુવાની ચાલી પળી:
–દીસે નહિ દીસે ત્હને પરમ એક કર્તવ્ય કે ?–
સમર સ્વામ, ધરતી હામ, સફર લાંબી છે મસ્તકે.

નડે પ્રકૃતિ પ્રીત આશ ગત કાલ કેરી ઘડી,
જડો જુની ઉખેડતાં ખટકી જાય ઉલટી ઉંડી;
–દીસે નહિ શું દૂરનું સુભગ શાન્ત કર્તવ્ય કે ?–
સમર સ્વામ, વસળ વામ, સફર લાંબી છે મસ્તકે.

નડે પશુપણું, નડે સપરિવાર પાપો જુનાં,
રહ્યાં ઘર કરી, હસે ફટ કરી, વળી ડંખતાં:
–નવીન બલ દે નહીં વિમલ સાધુ કર્તવ્ય કે ?–
સમર સ્વામ, ભજતી મામ, સફર લાંબી છે મસ્તકે.

નડે વિતથ કલ્પના, ભમતી ચક્ર ખાતી મતિ,
અધૈર્ય, ચલ ભાવના, ઉંડું ઉંડું જ શ્રદ્ધા થતી:
–દીઠું નવ દીઠું ખરે સતતજ્યોતિ કર્તવ્ય કે ?–
સમર સમર સમર સ્વામ, સફર લાંબી છે મસ્તકે.

એક તોડેલી ડાળ.

શિખરિણી—નથી પાસે કોઈ મૃદુ હૃદયને શાન્ત કરવા,
ચુમી અશ્રુ છાતી સરસી ધરી પીયૂષ ભરવા:
નિશા અન્ધારીના વિરલ લઘુ તારા પણ સહાં
નહીં પ્રેરે જ્યોત્સ્ના, પડી રહી સુના આ શયનમાં.
ગયો સંધ્યાકાળે પ્રિ'તમ રિપુ સામે સજ બની,
પડો વાગ્યો, 'હાંરે મરદ સઉ રક્ષો જ જનની!'
સ્વદેશે આપત્તિ સુની ઘર રહે માઇસુત કે?
થયો જ્યાં ડંકો જૌહર ઢીલ કરે રાજપુત કે?
પિયૂ શૂરો આ તો સુપુત લડવૈયા કુળ તણો,
યશાકાંક્ષી, પૂરો રણકુશલ, જુવાન વયનો.
વધાવે પત્ની ત્યાં ભુજ તુરગકેશે ગુંચવીને
ઉભેલો બોલ્યો, દક્ષિણ કર ખભે સ્હેજ મુકીને:
“સતિ, ત્હારી પાસે અહીં જ જીવ રાખી કુચ કરું,
વિના દેશે શાન્તિ, રિપુ ભય શિરે મેલી ન ફરું.
પ્રભુ હાથે ભાવિ, ક્યમ નહિ બને બેલિ સતનો!
કહો તેજીને કે સમરબિચ કરજે જી જતન.”

છંડ
અભ્યસ્ત પૃથ્વી–પણું શ્રવણ નામ ગર્વ ભરી ડોક ઊંચી કરે,
ત્યહાં ઝટ થઈ સવાર હસી ફેરવી ઘોડલી.
કરી તિલક ભાલ જયમાળ કંઠ આરોપી તે,
સ્વીકારી કંઈ નાચતી,
સખી નયન રાચતી,
વિયોગ ન કળાવતી થઇ અલોપ એ ઘોડલી.

શિખરિણી–પછી વૃદ્ધો ભેગા મળી ગત બનાવો રસભર્યા,
ઉકેલી બેઠા, ને પ્રહર રજનીના નવ કળ્યા.
ઘણાં જંગી યુદ્ધો, મહીં પવનવેગી અણી સમે
ધસારે વીંધેલાં રિપુદળ રસાલે મરણિયે;
બચાવો દુર્ગોના મુઠી ભર હઠીલા જણ થકી,
ટકાવો કિલ્લાના ભુખ તરસ વ્યાધિથી ન ડગી;
ઉમંગો જીત્યાના, અધર જીવ હારોનું સુનતાં;
યશો, ને ત્રાસો, ને રણ સમયનાં લોહી તપતાં:
કહ્યું સર્વે ધીમે સ્વર રસ ભરી સ્વાનુભવનો,
–કિશોરો સ્ત્રીઓનાં શ્રવણ મહીં ઉત્કંઠ વદનો.

વળી વચ્ચે વચ્ચે સ્વકુલતિલકોનાં અવરનાં
સ્મર્યાં નામો, જે ભાવિક ભુમિ દિલે શાશ્વત રહ્યાં
ચ્હડી ધો ધો જ્યારે અરિપૂર પ્રદેશે ફરી વળે
સહાં સ્વાતંત્ર્યાદી જીવન-રસ-સર્વસ્વ જ તળે
જતું તાર્યું-તારી પ્રલયથી વરાહે જ્યમ ભુમિ-
મહાત્માઓ તેનાં અમર ચરણે વન્દન નમી,
કહ્યા સર્વે ધીમે સ્વર ઉછળતા યૌવન તણા
મનોભાવો, જેનાં સ્મરણ જ નિજાશ્વાસન રહ્યાં.
થયાં સ્ત્રીઓનાં લોચન ચળકતાં દેશપ્રણયી,
કિશોરો જુવાની-અવસર ચહે ઉત્સુક થઈ.

પછી મોડી રાતે સકલ વિખરાયું શમી ગયું,
અને સૂવા સૂતી, પણ મગજ ઠંડું નહિ થયું.

અપૂર્ણ.

અગાસી ઉપર.

મંગલાલાપ.

પૃથ્વી–સુવે જગત થાકીને રજનિને ઉછંગે ઢળી,
એકડું લઇ અગાસી સાથ નિજ સુન્દરી એકલી:
ભલે ગગન ઇન્દુ હોય નહિ હોય સરખું સહુ,
નિશા-સમય-શાન્તિ ને અનિલ મન્દ મ્હારે બહુ.
સજું ગુંણું હું એહના, હૃદય માહરું એ સજે,
ઢળીં સ્વરનું દાન હું, સુખનું દાન એ વિસ્રજે;
ઉરે ઉર ધરી જ એમ જગ ભૂલિયે દમ્પતી,
નિશાસમયશાન્તિ જ્યાં અનિલ સંગમાં મ્હાલતી.

સહાં જગત સુપ્તને વિવિધ જેમ સ્વપ્ના સ્ફુરે,
અનેક વિષયોની ઇન્દ્રિયકુલો શી ઝાંખી કરે!
વહે અનિલ મન્દ, મન્દ રવ ગાય મુજ સુન્દરી,
નિશાસમયશાન્તિ શાન્ત છબિયોથી કેવી ભરી!
ઝરા મધુર, મર્મરો પવનના ઘટાઓ વિશે,
ઘણો ઘર પધારતાં સુભગ ન્હાની ચન્દા વિશે;

કલ્લોલ ખગના જતાં રવિ લપાય નીડે જ્યહાં,
વિલોલ દગ બાલકોની અનિરુદ્ધ ખેલે મચ્યાં;
નદી તટ સુહામણાં, યુવક બાલ વૃદ્ધો તણી
વિલાસી ઠગ ભક્ત ભિક્ષુક ભલાં જ નરનારની,
સ્હવાર કુમળી ટુંકી દ્યુતિભરેલ વૈશાખની
વિશે મળી રહી જ્યહાં બહુ-તરંગી કૈં મેદની;
ખળાં સરસ વર્ષનાં, ઢગ–રચેલ જ્યાં ધાન્યના
ધણી, મુલકનો ધણી, જગતનો ધણી, ગામના
પુરાણી, વસવાયલા, અતિથિ, એમ સર્વે તણા
(ક્રમોપનત ન્યાયથી, સરલ ફુલ્લ આનન્દથી)
પડે વિવિધ ભાગ,–તે નિરખવા જ થંભ્યો રવિ
જુએ વળી જ્યહાં સમીપ સહકારકુંજે રહી
પલાશફુલવેશમાં નવકિશોર યુગ્મો રમે,
અને કહીં ટુહૂ ! કુહૂ ! સુપતી શાખ કોયલ દમે.

વહે અનિલ કુન્તલે, રજનિશાન્તિ રોમે સરે,
ત્યહાં છબી અનેક આવી કંઈ ઔર શોભા ધરે.
ઉરે ઉતરતી જતી લહરિયો જ માધુર્યની,
ખીલે હલક તેમ તેમ મુજ સુન્દરી કંઠની.

૧૪

ગભીર પછીં થાય જ્યાં રજનિ, વાયુ થમ્ભી રહે,
બધી છબીં અજાણતાં લઇ વિદાય પન્થે પળે:
ઠરી રહુંજ સુન્દરી-અમૃત માંહિ અવગાહન,
કદાપિ વચમાં ફુરે કિરણ કોઇ તારાગણ. ૩૬

પ્રેમનો દિવસ:

એક દલિત પુષ્પના હૃદયભુવનમાંની કેટલીક ક્ષણો.

આ કૃતિમાં એક કલ્પિત યુગ્મના હૃદયજીવનમાંથી અઢાર ક્ષણોનાં ચિત્ર છે. દરેક ચિત્ર સ્વતંત્ર ગણાય એવું છે, પણ એ સર્વ માળામાં ગોઠવેલાં હોવાથી પાછળનાં ચિત્રોમાં આગલાં ચિત્રોની છાયા જોનાર વત્તી ઓછી જુએ તો તે અયોગ્ય નથી. નાયક કે નાયિકા કે બન્નેમાં વાંચનારને ક્રમે ક્રમે કોઇ જાતનો વિકાસ જોવામાં આવે તો તે પણ અયોગ્ય નથી. કર્તાને પોતાને આ યુગ્મમાંથી કોના તરફ પક્ષપાત છે; બેમાંથી કોનું આલેખન વધારે સચોટ કે વાસ્તવિક કે વધારે સહૃદયતાથી થયું છે; બેમાંથી કયા આલેખનમાંની ભાવનાઓ વધારે જીવન્ત કે વધારે ઉચ્ચ શ્રેયસ્કર કે ઉપયોગી છે: આવા આવા સવાલોના જવાબ દેવા કર્તા બંધાએલો નથી, તેમ કર્તાના અભિપ્રાય જ માન્ય ગણવાને વાંચનારા પણ બંધાએલા નથી: આવી બાબતોમાં મતભેદ દૃષ્ટિભેદને માટે પુષ્કળ અવકાશ છે એમ નિખાલસપણે સ્વીકારનારા જ કલ્પિત ચિત્રોના ઉત્તમ ભોક્તાઓ છે. વળી કયું નિશાન તાકવામાં આવેલું તે તો બીચારો કર્તા જ જાણે, એટલે એની નજરમાં તો કૃતિની ખામીઓ હદ ઉપરાંત ખુંચે એ કુદરતી છે.

ઇંગ્રેજીમાં જે કાવ્યોને 'લિરિક (lyric)' કહે છે તેને આપણામાં આત્મલક્ષી કે સ્વાનુભવરસિક કાવ્યો કહેવાની રીત પડેલી જણાય છે. પરન્તુ આ નામ એ જાતનાં કાવ્યો ભાવપ્રધાન હોવાનો એમનો એક જ ગુણ આપણે

ધ્યાનમાં લઈએ ત્યાં લગી જ ઘટે છે. જે 'લિરિકો'માં કર્તા પોતાના જ ભાવ પ્રધાનપણે વર્ણવતો હોય તેમને આત્મલક્ષી કે સ્વાનુભવરસિક કાવ્યો કહેવામાં વાંધો જણાતો નથી. પણ જ્યાં કાવ્યનો નાયક (કે નાયિકા) કર્તાથી ભિન્ન હોય, અને તોપણ કાવ્યનું વસ્તુ પ્રધાનપણે એ નાયક (કે નાયિકા) ના ભાવ હોય, ત્યાં આ નામ ચાલી શકે એવું નથી. ઇંગ્રેજીમાં આવાં કાવ્યોને 'ડ્રેમેટિક લિરિક (dramatic lyric)' કહે છે. **પ્રેમનો દિવસ** એમાંની કૃતિઓ આ જાતની છે.

આથી કરીને આમાં વર્ણન ભાગ બહુ જુજ છે. અને નાયક નાયિકાના જીવનના જે ગણતર બનાવો જ કલ્પેલા છે, તે પણ એક કે બીજીની ઉક્તિમાંથી સૂચિત થઈ જાય એમ રાખેલું છે. નાયકનું ઔદાસ્ય, નાયકને પોતાની મલિનતાનું ભાન, બંને વચ્ચે ખરા પ્રેમનો ઉદય, એક પુત્ર પ્રસવ, એક બાળકનું મોત, નાયિકાની બ્હેનનું લગ્ન, નાયકનું મૃત્યુ, અને નાયિકાની આત્મહત્યા, એટલા જ—છેક સાધારણ પ્રતિના, કોઈ પણ યુગ્મના અનુભવમાં સ્વાભાવિક એવા જ—બનાવો આવે છે, જે દરેકનું સૂચન પણ બનતાં સુધી આછું રાખેલું છે. એટલે આ યુગ્મને કુલ કેટલાં છોકરાં થયાં, નાયકની મલિનતા કેવા પ્રકારની હતી, નાયિકાએ આત્મહત્યા શી રીતે કરી—અનશન, ગ્યાસતેલ, કે અફીણ જેવું કંઈ સાધન વાપર્યું કે ના એના ઇચ્છાબલથી જીવ ઉડી ગયો—વગેરે બાબતો વિશે જો કોઇને જિજ્ઞાસા

થાય તો કહેવું જોઇએ કે તે વૃથા છે. આ કૃતિ તે એક નવલકથા કે નાટક કે વર્ણનકાવ્ય નથી; માત્ર કલ્પિત પાત્રોના હૃદયજીવનની કેટલીક ક્ષણોનાં ભાવપ્રધાન ચિત્ર છે; અને એ ચિત્રોની વચ્ચે વચ્ચે ગાળા પણ લાંબા રહેલા છે.

આ કૃતિના ગર્ભમાં તેના રસરૂપે પ્રેમ કે જીવન કે સંસારધર્મોની શી ફિલસુફી રહી છે, અને તે ખરી છે કે ખોટી, એ સવાલો જુદા પ્રકારના છે. એમાં પણ મતભેદને પુષ્કળ અવકાશ છે. વળી ગર્ભમાં રસરૂપે ફિલસુફી હોય તેની વાત જુદી છે, અને કૃતિ કાવ્યના પહેરવેશમાં ફિલસુફીમય જ હોય તેની વાત જુદી છે. અને એ તો નિર્વિવાદ છે કે આ બીજી જાતની કૃતિઓ કાવ્ય તરીકે ઉંચી નહીં પણ હલકી.

આમાંથી અદૃષ્ટિદર્શન મ્હારા શાળામિત્ર સ્વ. અનુપરામ **મીઠાલાલ દીનબન્ધુના જ્ઞાનદર્શન** માસિકમાં ઇ. સ. ૧૮૯૩ માં, અને બીજા ૭ ખંડ **જ્ઞાનસુધા** માસિકમાં ઇ. સ. ૧૮૯૯ માં પ્રકટ થયા હતા. બીજા ૭ સાત ખંડ સ્વ. **નરસિંહ હરિલાલ ધ્રુવના** માસિકોમાં કે **સુદર્શનમાં** કે **વસંતમાં** છુટા છુટા પ્રકટ થયા હતા. અઢારમાંથી ચૌદ ખંડ ઇંગ્રેજી પદ્યરચનામાં જાણીતી "સૉનેટ (sonnet)" નામની આકૃતિના છે, કેમ કે મૂલ ખોખું દોરેલું ત્યારે તેને માટે "સૉનેટમાળાનું" રૂપ પસંદ કર્યું હતું, અને આ નિશ્ચયને છેક ઇ. સ. ૧૯૦૯ પછી જ જતો કર્યો હતો.

પ્રેમનો દિવસ.

અર્પણ.

વસન્તતિલકા–દેવા ગ્રહી કલમ બોધ વિનોદ જેને,
સ્કન્ધે ધરી મુખ લખાતું જ વાંચ્યું જેણે,
તેને સમર્પણ થતું થઇ પૂર્ણ આજે,
–આવા પ્રસંગ વળી વીનવું, દેવ, દેજે.

આ શાન્ત પ્રૌઢ પણ તો જ ખીલન્ત ઔર
સંધ્યા સુગાઢ મૃદુ રાગથી ચિત્તચોર;
જો શી લસન્ત તરુ નીર જનસ્થલીમાં,
મન્દાક્રાન્તા–સ્પન્દે સ્પન્દે વિતરતી હિતાબ્બાર લીલાવલિમાં.
દેવિ, એવી તું પણ શુભ ઘેરા ભરી સ્થાપિ રાગે;
હું તો કેવલ રવિ સમ, ખરો તોય ના દૃશ્ય ભાગે:
વસન્તતિલકા–કર્તા અદૃષ્ટક્રિય કોણ ગણે જ કર્તા,
સંસાર આપણ તણી ખરી તું જ કર્તા.
ના ?–લે હું યે મુકું પડી ઉપમાવલિ એ,
જો જાય એ ઉડી ભળે પહીં વાદળીએ.

આ પ્રેમકાવ્ય-સુરને ય સુકું છ વ્હેતા,
જાગ્યો ખૉલો નવનવી ઉર્વાદળીએ.
ને જો! સુનો વચન અન્તિમ તાત કેરાં,
જાણો જગે શિશુચરિત્રવડાઇ શેમાં?
એવા ગુણો પ્રકટજો જન જેથી શંકી
બાંધી સુનિશ્ચય વદે વચનો ઉમંગી, ૨૦
ના, આ ન, આ નહિ કદાપિ પિતૃવ્ય રેખા,
મન્દાક્રાન્તા—જો આ ઓપી રહી મૃદુલ શાળી નરી ઇન્દુલેખા.

૧. પ્રેમની ઉષા.

મન્દાક્રાન્તા—પાડી સેંથી નિરખી રહી'તી ચાંદલો પૂર્ણ કરવા,
ઓષ્ઠો મીઠું કુજન કરતા—'કન્થ, તખ્તે વિરાજો,
આ દેહાત્મા ઉપર થઇ આરૂઢ, કન્દર્પ, રાજો',
—ત્યાં દ્વારેથી નમી જઇ નીચો ભાવનાસિદ્ધિદાતા
આવ્યો, ધીમા અરવ પદ જાણે ધરી ચિત્ત સરવા,
—ને ઓચિંતા કર જઇ ઉંચા ઊર બે જોડી લેતા.

કમ્પી ડોલી લચી વિખરી શોભા પડી સ્કન્ધદેશે,
છૂટી, વાંકી વળી કરલતિકાં જામી ગૈ વક્ષશ્લેશે.
'દ્હાડે યે શું ?' ઉચરી, પણ મંડ્યાં દૃગો નૃત્ય કરવા,
'હું તો આવ્યો કુજન હળવું ત્હારું આ શ્રોત્ર ભરવા.
'એ તો આખો દિન તન મન પ્રાણ ગાઈ રહે છે:'
'તોયે મીઠું અધિક ઉભયે કંઠ જ્યારે ભળે છે.'

ગાયું: પાયાં જિગર જિગરે અમૃતો સામસામાં:
—દ્હાડો ન્હૈં ત્યાં, નહિ પણ નિશા, પ્રેમ કેરી ઉષામાં.

૨ અદૃષ્ટિ દર્શન

મન્દાક્રાન્તા-વ્હાલિ, ત્હારો સ્વર મધુર આ કાનને સમ્ભળાય,
વ્હાલિ, ત્હારાં મૃદુ લલિતથી ચિત્ત અહિં યે હરાય;
ને કૈં કામે અતિશય પરોવે ગયો હોઉં તેમાં
ઓચિંતી ત્યાં પરી સમ હવામાં તરે આંખ સામે
મૂર્તિ ત્હારી, અધર ધરતી છેલ્લી ચૂમીસલામે,
આંખો આડી કરતી ઝ્હડતું આંસુ સન્તાડવાને.

એની સામે નજરજ ઠરી જાય, ને યાદ આવે
આધા પાછા અનુભવ ઘણા, જે ભુલ્યા ના ભુલાયેઃ
સંયોગે જે વિરલ સુખનાં પાન આપી ડીધેલાં,
દૈવી દુઃખો ઉતરી પડતાં સ્નેહ-અંકે વસેલાંઃ
તારાઓ ને કંઈ ચળકતાં વાદળાં બેય જેમ
સાથે જામે રજનિનભમાં, આ બધા ચિત્ત તેમ.

સ્વપ્નાં આવાં ઘડિ પછી વહી જાય ત્યારે વિચારું,
વ્હાલિ, શાન્ત પ્રણયસ્મૃતિઓ ત્હારી કેવી જ વારુ?

૩ નાયિકાની છેલ્લી સલામ.

શાર્દૂલવિક્રીડિત-

માગ્યો પ્રેમ મળે ન કોઇ પ્રજળે નિઃશ્વાસથી ચેતના;
ક્યાંથી હોય જ પ્રેમકર્ષક ખુબી સદ્ભાગ્ય પૂરાં વિના!
ત્હારો દોષ ન લેશ, આ જન નહીં ઔદાસ્ય સાંખી શકે,
મ્હારા લાયક ભાવિમાં ઉતરતાં આશીષ આપું-સખે!

શક્તિ સાધન જ્ઞાન શીલ મય તું, મૂર્તિ જ તારુણ્યની,
ઇર્ષ્યા મૂક બની રહી, ઉમળકે સ્પર્ધા જ ગાતી સ્તુતિ!
કીર્તિ પ્રૌઢ વિશુદ્ધ સ્થાયિ તલસે, બીજું લહે તુચ્છ, તે
આકાંક્ષા સમ યોગ લાવો મુકજો કાલાબ્ધિ ત્હારે પદે.

સૌંદર્યે સ્રજનાર માનસતલસ્પર્શી પ્રસાદી કવિ,
કિંવા બીજ નવાં સ્વદેશ મહિમાનાં રોપતો રાજવી;
ભાસે ત્હારું ભવિષ્ય એવું,-ખીલશે સોળે કલા કે નહીં?
રે પ્રાર્થું જગનાથ, દિવ્ય વરના દેનાર, દેજો સહી,
નારીપ્રેમ, વયસ્યપ્રેમ, પ્રતિભા જે રાહુથી જાળવે,
આત્મામધ્ય સદૈવ શાન્તિલયમાં સ્વાધીન રાખી રહે. ૧૪

૪ નાયકનું ચિંતવન.

શિખરિણી-બતું સંન્યાસી હું? નથી રતિ મ્હને બાહ્ય જગમાં:
અને આત્મા એથી તનજડિત ક્યાં થાય અળગો?
ખરાં સમ્બન્ધી જે પ્રણયરસ રેલે, ઝીલી રહે,
નથી આત્મા તેથી પણ હૃદયધારી જ અળગો.
ગૃહસ્થી ધર્મોમાં તન મન પરોવી સુખ લહે,
ભજી મોટો ધર્મ કયમ સુખથી યે થાય અળગો?
અને જેની ખોટે ભુવ તરફડે શોણિત વહે,
પુળે તેની આશે, કયમ ભવથી ક્હેવાય અળગો?

પડે આશા ખોટી? અવનિરસની એક કણિકા,
ઉડી આકર્ષાઈ ગિરિહિમસમૂહે જઈ ઠરે;
વસે વા મેઘોના સતત ઝુલતા મંડપ મહીં,
અને ના'વે પાછી પરમ હિતનું બીજ બનીને:
તથાપિ જે જે શીતલ અનિલ છાયા અવનિને
મળે, તેમાં એના કંઈ શું ગણવો ભાગ જ નહીં? ૧૪

૫ નાયકનું પ્રાયશ્ચિત્ત.

શાર્દૂલવિક્રીડિત–

પાંખો નૂતન લાગતી સ્ફુટિત તે જોતો હસીને ઘડી,
ને જોતો ભવવ્યોમ મુગ્ધ નજરે, જાણે ઉડું આ ઘડીઃ
જાણે અમ્બરમસ્તકે ચળકતા રંગો વડે વાદળી
આશાએ સરજી, ઉડી, સુભગતા પાંખો વિશે તે ભરી
ઓળંગું વળી એહ પણ પલકમાં, ને લોક સર્વે સ્થલે
ઊંચાં નેત્ર કરી વખાણ વદતા જોઈ રહે વિસ્મયે!

હા, એ સ્વપ્ન! હતું શું સુન્દર! ન એ પાંખો, ન એ વાદળી,
ને એ લોકવખાણ–ભીષણ પડે છે કર્ણયુગ્મે હજી!

એ મૂર્ખાઇ વિશે ત્હને અવગણી,–દીઠો ન રે સ્નેહને!
તોયે ધૈર્ય ધરી તું ત્વન્મય રહી, કેવી તું વ્હાલી મ્હને!
'ભાવિમાં ન કદાપિ એવું'–કયમ એ આપી શકું કૌલ હું
ભૂતજ્ઞાનથી ખિન્ન છેક થયલો,–માટે કહું આટલુંઃ
કે પ્રીછું તુજ પ્રેમ, કોમલ સખિ, ને આ ઉરે હોય જે,
ગામ્ભીર્ય દઢતા અને સરલતા, ત્હારાં જ તે લેખજે. ૧૪

૬ મોગરો.

પૃથ્વી-પ્રિયે, તુજ લટે ધરું ધવલ સ્વચ્છ આ મોગરો,
નહીં નિકટ એથી સ્પર્શ-હક આ સમે માહરો.
બને ચકિત ? ના, ખરૂં જ કહું,–ના, દયા ના સહું!
ક્યાં સુકન શોધું ? આ જિગર વ્યક્ત કરવા ચહું.
કુટુમ્બ વચમાં સુરક્ષિત ઉગી, ન જગ જાણતી,
સુકોમલ પવિત્ર મૂર્તિ, મુજ એક દેવી છતી!
નિહાળ દલ મોગરે, મુજ ઉરે પડો એટલાં:
અને તુજ સમીપ કેમ કહું કૃષ્ણ એ કેટલાં!
'દુરિત,' 'અપરાગ,' 'સ્વાર્થ,' વચનો સુણ્યાં તો હશે,
—કરે મલિન કેટલું ઉર ન તું કદા જાણશે.
પરન્તુ પ્રિય દેવિ, તું ઉતરી હાથ મુજ ઝાલવા,
—જરા ધીરજ! જરા વખત! તલસું પોત પ્રકટાવવા:
દલે દલ વિશુદ્ધ આ કચ વિશે દીપે મોગરો,
દલે દલ વિશુદ્ધ આ ઉર કરૂં,–પછી તાહરો. ૧૪

૭ નાયિકાનો ઉત્તર.

પૃથ્વી—કહો ન જગ જાણતી, નહિ ત્હમે મ્હને તો દીઠી,
અને તરસ અગન નેહ—અવગાહની આ મીઠી.
રહી તલપી કલ્પના, મન વસ્યો ચહે આશિક,
ગ્રહો કર, ન સ્વપ્ન?—જીવન હરો ન જૈવાતૃક!
'દુરિત,' 'અપરાગ,' આદિ નહિ કહાણી કાને ધરું,
પ્રતીતિ સતમાં મ્હને મુજ, લિયો જરા પારખું.
દઉં અભય પાપનું: ખરી જ દેવી?—સ્થાપો ઉરેઃ
વિલાસી વપુ આહુતિ સકલ લૌ અકેલી ખરે.
અને ગરુડ વ્યોમમાં તુજ ઉડે જ આત્મા ઉંચે,
નીચે ઉતર, લૈ ઉડાવ નિજ સાથી આત્મા, સખે.
પવિત્ર કરું હું ત્હને, ખીલવ તું કલા માહરી,
પિયુ! સરજિયે નવી હસતી સૃષ્ટિ આશાભરી.
કહે કરશું ગાન? બોલ, લલકારિયે પ્રાર્થના?
પલે પલ ઉઠે સુરો જીવન પ્રેમ કર્તવ્યના. ૧૪

૮ પ્રાર્થના.

પૃથ્વી—પ્રભો, શિર નમ્યું. નમ્યું જ ધરું સર્વદા, એટલી
વિશુદ્ધ મતિ રાખજેઃ સકલ અન્ય એમાં લહું.
જુએ શિશુતણી ખરી જિગરની બધી લાલસા,
અને વળી જુએ—ઉઠી ફરિ ફરી તરંગો ઉપર્
પ્રસારી નિજ મેલ ફીણ વમળો અરે કીટકો
લસે અમિત, ને શમે તદપિ ખાર મૂકી જતા.
અરે સરિત માહરા જીવનની! અરેરે, પ્રભો!

વહે ફરિફરી તરંગદલ ક્યાં થકી એહવાં?
હશે પવનસન્તતિ? ઉદધિની જ વેલા હશે?
દીસે નહિ દીસે અગર્ તિમિરગહ્વરો આત્મમાં
ધસે વળી ધસે ત્યહાં થકી તરંગજૂથો જ એ?

અદૃષ્ટ-ભવથી વળી જિગરના જુના પાપથી
બચાવ! જય આપ! આ વિમલ સ્રોત પોતાપણે
વહે, સલિલઓઘઅર્ધ્ય પ્રસરાવતો, હે પ્રભો! ૧૪

૯ પ્રેમનો પ્રાતઃકાલ.

શિખરિણી–પ્રિયે, દેહો અર્ધા, હ્રદય પણ અર્ધાં, મન પણ;
અને આત્મા ક્યાંથી તુજ મુજ જુદા હોઇ જ શકે?
જુદા ક્‌હેતા જ્ઞાની, પરમ સતમાં એક કથતા,
ન એ આ સૌંદર્યપ્રણયિ દૃગ સાચું લહી શકે.
ભલે વા એ સાચું, જડ જન ભલે એ પથ જતા,
પ્રિયે, ત્‌હારો મ્‌હારો પ્રણયપથ અદ્વૈત રતિનો.

સ્વયમ્ભૂ પ્રેમાગ્નિ જિગર–યુગલે શાશ્વત છતો;
પ્રિયે, એ વેદિમાં તનમન-ઉરાત્મા અરપિયાં
ત્‌હમારાં ને મ્‌હારાં ધરી, દ્રવ કરી, શોધન કરી,
નવા લગ્ને સાધી, વિમલ રતિજ્યોતિ પ્રકટિયે.
ધરી દેહી પ્રીતિ નરપશુ લહે પામર સુખો,
ધરી આત્માપ્રીતિ રસજીવનમોજે ઉછળિયે.

ઉગ્યો ભાનુ આજે તનમન ઉરાત્મા મુલકમાં,
શમી સ્વાર્થી રાત્રિ ફરફરી રહ્યા દિવ્ય અનિલો. ૧૪

ઉગ્યો ભાનુ આજેઃ પ્રિય સખિ, જુઓ જીવન લસે,
શમી સ્વાર્થી રાત્રિ, ફરફરી રહે દિવ્ય અનિલો.
હતાં અન્ધારામાં, મમ-તવ-તું-હું મૌજ કરતાં,
ન એ ખૂટ્યા મોજા,-પણ જગ જુઓ આ મિટ ભરીઃ
વસે આત્મા એમાં, હૃદય મન એમાં લસી રહ્યાં;
સુખે દુઃખે ર્‌હેતા પ્રણયતરસ્યા આપણ સમા
જુઓ એમાં જીવો અગણિત, તરંગો નચવતા.

ભલે ત્હારો મ્હારો પ્રણય, પણ એ જીવગણથી
ફુટી વ્હેતી જો આ પ્રણયસરિતાઓ મલપતી.
ભલે ત્હારી મ્હારી પ્રણયસરિતા એ મહીં ભળી
ઉંચે ને ઉંડાણે મૃદુ રવ જગાડી ફૂતિ થતી.
જડો જ્યાં, ત્યાં જીવો; જયહિ જયહિં જુઓ જીવ, રતિ ત્યાં;
ગ્રહો દેવો યે એ મધુર રતિરાસે પદ ભરેઃ
ભલે વ્હાલિ, તો એ મહીં ભળી ગળે આપણી રતિ. ૨૮

૧૦ વધામણી.

મન્દાક્રાન્તા—વ્હાલા મ્હારા, નિશદિન હવે થાય ઝંખા ત્હમારી,
આવો, આપો પરિચિત પ્રતીતિ બધી ચિત્તહારી.
દૈવે જાણે જલ ગહનમાં ખેંચી લીધી હતી તે
આણી સ્હેજે તટ પર ફરીથી મ્હને છોળઠેલે;
ને આવી તોપણ નવ લહું ક્યાં ગઈ, કેમ આવી,
—આયુર્દોરી ત્રુટી ન ગઇ તેથી રહું શીર્ષ નામી.

ને સંસ્કારો ગત ભવ તણા તે કની સર્વ વ્હાલા,
જાણું સાચા, તદપિ દીસતા સ્વપ્ન જેવા જ ઠાલા;
માટે આવો, કર અધરની રમ્ય સાક્ષી પુરાવો,
મીઠા સ્પર્શો, પ્રણયિ નયનો, અમૃતાલાપ લાવો.

બીજું, વ્હાલા, શિર મુકી જ્યહાં 'ભાર લાગે શું?' કહેતા,
ત્યાં સૂતેલું વજન નવું વીતી ઋતુ એક વ્હેતાં:
ગોરું ચૂસે અખુટ રસથી અંગુઠો પદ્મ જેવો,
આવી, જોઈ, દયિત, ઉચરો લોચને કોણ જેવો? ૧૪

૧૧ પોઢો પોપટ.

મન્દાક્રાન્તા અભ્યસ્ત અને સાદો.

ઝૂલો પોપટ, ઝૂલે સૃષ્ટિ,
  જનનિ ઝુલવે ચંદ્રિકાપારણામાં:
પોઢો પોપટ, પોઢે સૃષ્ટિ,
  રજનિ હુલવે મન્દમન્દાનિલોમાં.
ઝૂલો પોપટ, ઝૂલે સૃષ્ટિ,
  થનગન કરો તોય મીંચાય આંખો:
પોઢો પોપટ, પોઢે સૃષ્ટિ,
  ગણગણ કરો તોય બીડાય પાંખો. ૪

પોઢો પોપટ, કાલે મોટા,
  મરદ બનશો તાતથી યે સવાયા:
પોઢો પોપટ, કાલે મોટા,
  અરબ અસપે સ્વાર થાશો સફાળા:
પોઢો પોપટ, કાલે મોટા,
  સ્હડબસ્હડ ઝાઝે સ્હડી સિન્ધુ તરશો:
પોઢો પોપટ, કાલે મોટા,
  નૃપભૂપ તણા મીર કે વીર બનશો. ૮

પોઢો પોપટ, કાલે મોટા
શર નયનના વાગશે કામવેધીઃ
પોઢો પોપટ, કાલે મોટા
સરઘસ રચી જૈશું હો માંડવે જીઃ
પોઢો પોપટ, કાલે મોટી
પુરુષપ્રકૃતિનિર્મિતા આદ્ય વેદિ
મંગલ ફેરે, અર્ચી તે રે
પોઢો પોપટ, કાલે મોટી
શપથ પગલે રોપશો ધર્મવેલી. ૧૨

પોઢો પોપટ, અધમધ નિશા ઘેરતી ’નન ઘેનેઃ
પોઢો પોપટ, ફર ફરૅ સ્ફુરે સ્વપ્ન લ્હેરન્ત ’નનેઃ
પોઢો પોપટ, ઝુમઝુમ વધૂવિદ્યુત્ આ તો ત્હમારીઃ
પોઢો પોપટ, દિવસ ગણતી વાટ જોતી બૉચારી. ૧૬

પોઢો પોપટ, જનનિ રજની ચે ઢળે નીંદખોળેઃ
પોઢો પોપટ, રજનિ જનની ચે ઝુલે સ્વપ્ન ઝૂલેઃ
પોઢો પોપટ, જનનિ રજની શાન્તિમાં નાથ ગુંજેઃ
પોઢો પોપટ, ઘડિ પછીં ઉગે જો પિતાજી સ્વકુંજે. ૨૦

૧૨ વર વહુ અમે.

શિખરિણી સાદો અને અભ્યસ્ત.

જતાં'તાં સાંઝે જ્યાં વર વહુ અમે ધાન્ય લણતાં,
ન જાણું જે શાથી, વર વહુ અમે તો લડી પડ્યાં;
લડ્યાં, રોયાં, પાછાં વર વહુ અમે આંસુ ચુમતાં,
હતાં જેવાં તેવાં વર વહુ અમે તો બની રહ્યાં.

અરે કેવી મીઠી લડાઈ તે દીઠી,
કરે હૈયાં ખાલી, અને આંસુ ઢાળી
હતું તેથી જ્યાદે પ્રણયિ જનનું ઐક્ય જ કરે,
જ્યહાં આંસુ સાથે અધર રસ પીયૂષ જ ઝરે.

પછી પ્હોંચ્યાં જ્યારે વર વહુ અમે તે નદીતટ,
જ્યહાં સૂતું'તું જે ગત સમયમાં બાલક હતું;
ત્યહાં તેની ન્હાની—
અરે તેની ન્હાની કબર કુમળીની જ નિકટ
થયું પાછું આંસુ-અધર-રસ-પીયૂષ ઝરતું.

૧૩ પ્રેમનો મધ્યાહ્ન.

મન્દાક્રાન્તા–વ્હાલિ, સાથે સુખ દુખ લહ્યાં હૈયું હૈયે જડીને,
એક બીજે અનુભવઘડાતો દીઠો અન્તરાત્મા:
આનન્દોર્મિશિખર પર ને પાપનાં ગહ્વરોમાં
સાથે દીઠી પરમ કરુણા હાથ હાથે ધરીને.
વ્હાલિ, નૌકા ધસી ઉદધિ મધ્યે તજી દૈ નદીને,
સિન્ધુ છાયા વિવિધ ધરતો,–નાવ ચાલે બધીમાં:–
જ્યાંજ્યાં સંધિ નભઅવનિના,નાવનાં બંદરો ત્યાં!–
ઝંઝા, શાંતિ,વચલીસ્થિતિઓ,એક સૌ આ તરીને.

આઘી આઘી જનનઘટિકા, સાંભરે તે ન જેવી:
આઘી આઘી વિલયઘટિકા, ઝાંખિયે તે ન જેવી:
માથે ઉંડું દ્યુતિદલ લસે, વારિઉંડાણ ફરતું,
ને બંનેમાં તિમિર સમ શું કૈં અનિર્વાચ્ય છુપતું.
બાહ્યાન્તર્માં પુરુષપ્રકૃતિ ધૂર્જટિઅમ્બિકા એ;
તું-હું હું-તું ત્રુટિ રહિતનું દ્વંદ્વ–અદ્વૈત તે એ. ૧૪

૧૪ કન્યાદાન.

પૃથ્વી-રહ્યો ન અવશેષ કોડ કંઈ પૂરવાનો હવે,
દિલાવર પિયુ, ત્હમે ઉર છલાછલ્ આ તો ભર્યું.
હતી ભગિનિ એ મ્હને પ્રિય સુતા સમી કે વધુ,
મુકી કર કરે જ માત પિતૃલોક ચાલી ગઈ;
હતી ન કંઈ વેળ સૂચન સવાલ હા ના તણી,
અજાણ, ન લહ્યું તદા હું પર ભાર આ કેટલો.
અહીં જ રહી એ, અહીં જ ઉછરી, અહીંથી વરી.
ગયાં વરસ બારતેર ન લહ્યું જરા ક્યાં ગયાં.
પરન્તુ પ્રથમે અતીવ મનમાં મુઝાતી હતી,
રખે કશું ય એહને અસુખ-ઓશિયાળું પડે.
વહેમ ભય એ બધા ય સહજે ગયા આથમી,
બની કુદરતી લતા વિપુલ આ કુલવૃક્ષની,
વરી પણ. અને, અહો પ્રિં'તમ, શા વખાણું ત્હમો !
નહીં તમ શિવાય મેળ ઘટ્યાત આવો રુડો,
નહીં તમ શિવાય વિઘ્ન ટળૉ રંગ જામ્યો હતે,
નહીં અવર ક્યાંય આ નિરખૉ ગુપ્ત ઉદારતા.

ગઈ પતિ ગૃહે. ગયા અતિથિ સૌ. હું કેવી સુખી !

ઘણી વખત આ સ્થળે જ ચળકે છ આ બારીમાં
મૃદુ યુગલ તારલી ગહનગૌરવા વ્યોમથી.
ઘણી વખત એહમાં નયન કલ્પતી માતનાં
મ્હને ભગિનિ કારણે ફરિફરી પ્રબોધી રહ્યાં.
ઘણી વખત શાન્ત મુગ્ધ નિંદરે વિરામો ત્હમે
જતા રજનિગર્ભમાં રજનિનાથમ્હેલાતમાં.
તદા નિરવ નિશ્ચલા શ્વસનૅસ્તબ્ધ એકી દશે
મૃદુ જનનિનેત્રતારક ફરી ફરી પ્રાર્થતીઃ
'અહો વિમલ નેહમાર્દવ, ત્હમે ઝગો છો બધે,
ઝગો પ્રિ'તમ અન્તરે, ભગિનિ ભાળવો એમને.
નથી પ્રિ'તમ હું થકી ઇતર, પણ હું તો શૂન્ય છું,
સમાઇ મુજ પ્રીતમે જ, ઘટભિન્નતા ગૈ ગળી,
નથી મુજ રહી જ કૈં ગતિ મતિ ઉરોર્મિ જુદી.'

થઈ સફલ પ્રાર્થના. પ્રિ'તમ, હું ન બોલી શકી,

બનાવ બનતા ગયા, અરુવ તે જ બનવા દીધા;
અને સકલ ઊપરે કળશ આજ ચ્હડતાં, પિયુ,
અખંડ કૃતિ સાથ જોઉં કૃતિનાથ, આ ઊરના
મનોરથ ઉકેલ્યા, રે નિજ દિલાવરીમાં રસી,
મથી વરસ બાર તેર, સતતોદ્યમે, ધૈર્યથી,
સુમંગલ, સુસિદ્ધ, ઉજ્જ્વલ ક્રિયા કરન્તો, કૃતી.

થઈ સફલ પ્રાર્થના. પ્રિ'તમ, સન્ધિ સોહાવિયે:
જલાક્ષત કપૂર પુષ્પ રસ ગન્ધ નૈવેદ્ય આ.
મૃદુ જનનિ નેત્રતારક ઝગે જુઓ બાળોએ,
સજોડ કરિયે પૂજા: વર સજોડ આ માગિયે:—
ઝગો, વિમલ નેહસાર્દવ, ત્હમે નવી જોડમાં.

૧૫ જુનું પિયેરઘર.

મન્દાક્રાન્તા–બેઠી ખાટે, ફરી વળી બધે મેડીએ ઓરડામાં,
દીઠાં હેતે સ્મૃતિપડ બધાં ઊકલ્યાં આપ રૂડાં:
માડી મીઠી, સ્મિત-મધુર ને ભવ્યમૂર્તિ પિતાજી,
દાદી વાંકી રસિક કરતી વાતથી બાળ રાજી;
સુનાં સ્થાનો સજીવન થયાં, સાંભળું બોલ જૂના,
આચારો કૈં વિવિધ ઢબના નેત્ર ઠારે સઉના;
ભાંડુ ન્હાનાં, શિશુસમયના ભાવના સોબતીઓ,
જ્યાં ત્યાં આવી વય બદલી સન્તાય, જાણે પરીઓ.

તો યે એ સૌ સ્મૃતિછબી વિશે વ્યાપી લે ચક્ષુ ઘેરી,
ન્હાની મોટી બહુરૂપી થતી એક મૂર્તિ અનેરી:
ચોરીથી આ ઘડિ સુધી મહીં એવી જામી કલેજે
કે કૌમારે પણ મુજ સરે બાલવેશે સહેજે!

બેસી ખાટે પિયરઘરમાં જિંદગી જોઇ સારી
ત્યારે જાણી અનહદ ગતિ, નાથ મ્હારા, ત્હમારી.

૧૬ ક્ષેયસાગર.

મન્દાક્રાન્તા–શાન્તિ ! શાન્તિ ! ઝરમર ઝરી ગૈ ગળી વાદળી આ,
અન્ધારી નીરવ્છદગતિ શૈલશૃંગે સરી આ;
ઉંચો દીપે ઘુમટ ફરિથી વ્યોમ કેરો વિશાળ,
જેમાં તારાજડિત લટકે કૈંક રેખાભ્ર-માળ.
બેઠો બેઠો સખી સહિત હું માલતીમંડપે ત્યાં,
ધારા જોતો, શ્રવણ ભરતો નૃત્યથી બુદ્બુદોનાં;
ત્યાં ગૈ ધારા, શમી વળી ગયા બુદ્બુદો, ને નિહાળ્યા
શૈલો, વચ્ચે સર નભ સમું, મસ્તકે વ્યોમ તારા.
ને કોરેથી સલિલ ફરક્યું, શુભ્ર ચળક્યું, અને જ્યાં
વૃક્ષો વારિ ટપકી ન રહ્યાં ડાળિયોનાં ભુમીમાં,
ત્યાં એ આખું સર લસી રહ્યું નીલ શુક્તિ જ જેવું,–
પાછું જોતાં, ગિરિ પર સુધાનાથનું બિમ્બ કેવું !

'વ્હાલા, જોયું?' અયિ, શશી ગણે સાર આ ચિત્ર કેરો?
જાણે ત્હારો સ્વર સરગિરિવ્યોમમાં મંજુ કેવો !

૧૭ પ્રેમનું નિર્વાણ.

મન્દાક્રાન્તા—વ્હાલિ, આવ્યાં અહીં સુધી ચ્હડી, જો રહ્યું પેલું શૃંગ,
સામે સોહે, બરફમય ને જ્યોતિના શમ્ભુ જેવું:
શાન્તિ એથી દ્યુતિપ્રસવ એથી જ સર્વ સ્થલોમાં,
કાને આવ્યું બહુ વખતથી તો ય આજે જ દીઠું.
પ્રીતિ કેરા વિમલ અવગાહો તણો એ પ્રસાદ,
પ્રીતિનેત્રો શુચિતર બની પામિયાં એ વિકાસ:
પ્રીતિપ્રાણો પ્રબલ બનતાં પંડપુર છેક બનતાં,
કોશો ભેદી અનુભવો રહે એ જ બ્રહ્માંડસાર.

વ્હાલિ, ક્યાં છે ઉપર તળિયે સર્વ દેશે છુપન્તું;
જ્યોતિમાં યે અનિર્વચની છાંટ જેવું દીસન્તું,
બાહ્યાન્તર્ના ગભિરતમ દેશે સદા લાગતું જે,
આનન્દારિ, તિમિર સમ,—એ આજ ક્યાં જાય ગળતું?

વ્હાલિ, કેવાં જનનનિધનો, પંડલય વાત કેવી,
કેવાં તું હું? અસલ રસમાં એક સો'હં શિવો'હં.

૧૮ સતી.

અંજની ગીત–બોલાવી ત્યારે નહિ આવી,
બોલાવી નહિ જ્યારે આવી,
એક માત્ર સીટી ટપકાવી,–
'વ્હાલિ, વીસરજે.'

દાહ દીધો પણ ખાખ ન કીધી,
દૃષ્ટિ હરી મતિ ના હરી લીધી,
કાળજ કાપ્યું સ્મૃતિ ના વીંધી,–
હરિ, આ તો આ હરિ!

કાલ, પારધી, વીરા, વ્હેલો!
ગ્રહ્યો જાળમાં પોપટ પ્હેલો,
શા પાપે તો જીવતી મેલો
મેના તરફડતી?

પાપસઝા કે પુણ્યઇનામી,
ભૂંડાપો, પશલી, કુરબાની,
માગું એક જ,—વીરા, જાની,
વ્હેલો થા, વ્હેલો !

પ્રેમ, અરે નફ્ફટ ધૂતારા,
જોબનના જાદૂગર પ્યારા,
અન્ધ સરોવરિયે રમનારા,
ખસ રે ! જા બીજે.

ભવસાગર નહિ શાન્ત સરોવર,
જીવન હાય ! ન જોબન કેવલ,
સત્યચિતામાં પ્રજળે ભડભડ
સ્વપ્નો જો ત્હારાં !

ચિતાભસ્મ આંજેલું લોચન
પામે યમનું એવું દર્શન,
કે તેને સૃષ્ટિ ભવ જીવન
દેખાતાં ન્યારાં.

પ્રેમ, અરે તુજ અભેદ-બાની,-
અન્ધ તણી રંગોની ક્હાણી,
બાળખેલની સુખદુખલ્હાણી,-
મધુરી પણ ખોટી. ૩૨

અભેદ સાચો શાશ્વત એક જ,
સુખ, શાન્તિ, ને મુક્તિ એક જ,
યમ જીતી જે વિલસે—
એક જ જ્યોતિ સનાતનમાં. ૩૬

ભવભાવન હે, ગયા ત્હમે તો;
હાથ વછોડાવ્યો યમ ત્હેં જો:-
ના, ના, નાથ! હું આ આવી જો,
ભવ ભવની છાયા. ૪૦

আবির্ভাব

આરોહણ.

પૃથ્વી—સખે, હૃદય ! ક્યાં હશો ? પથ ક્યો ચ્હડો આ સમે ?
ચ્હડે અવર કોઇ સંગ, થઇ કે રહ્યા એકલા ?
અને નયન જે સદા મધુર દીપતાં, તે હજી
લસે અસલરૂપ, કે કંઇ શું થાકઝાંખાં થયાં ?
જરા વિષમ આ ચ્હડાવ, સઉ સાથી હારી ગયા,
વળ્યા પગથી અન્ય, જે ઉતરતી તળેટી વિશે.
બપોર સઉ ગાળશે સ્ફટિક કો ગુહાકુંડને
પડ્યા હિમશિલાતટે, નિરખતા નીચે દૂરનાં
વિસર્પિ સરિતાકુલો, ઉટજકુંજ છૂટી છુટી,
અને વનવીંટિલ ખેતર વિશાળ વાળી ખીણો.

મ્હને પણ ઘણું કહ્યું વિરમવા નીચે સાથમાં,
પરન્તુ ચ્હડવું હજી ચ્હડવું, એ જ મ્હારી તૃષા.
ચ્હડું, વળી ઉભો રહું, પ્રતિ પદે દિશાઓ ખસે,
બને વિમલ તીક્ષ્ણ અન્તર ઉકલતાં લોચન.
નિહાળું જગચિત્રની પલટતી જ છાયા પ્રભા;
વિચારું કંઇ જીવતી નિધનવાહિ કંઇ પંક્તિઓ;

વિલોકું નર, ચિન્તવું પ્રકૃતિશાયિ નારાયણ;
અને વિધિસમુદ્રમાં નિરખું ભંગ સંકલ્પના.

જલો અવનિનાં સજી અનિલ પાંખ, નિર્મલ બની,
તરન્ત ખગમાલ સંગ ફરતાં જ આકાશમાં;
સુવે ઢળતી ઝાડના ઘુમટ કેરી શય્યા વિશે,
રચે ઝુલતી લગ્નગ્રન્થિ કર સાહી તરુયુગ્મના;
ભરે કુસુમકોશમાં સ્ફટિક, મોતી વેરે દલે,
શકુન્તકલગી ખચે ચળકબુન્દ હીરામય;
વિદગ્ધ તરુ ઢાંકી લે, ક્ષણ કરે કૃપિ ય શોભતા,
શિલા પણ પરિષ્વજે, કઠિન ચિત્ત કોમલ સરે.

વસે અહીં મઠો વિશે 'મુરતીઓ' ધરી ખાખ ને
વિરાગ વદને, પરન્તુ ઉર અન્ય સૌ જેહવાં;
નીચેની વસતી તણા સતત 'પંચભાગો' વળી
'પ્રસાદ' ચ્હડતા અહીં, જઠર તેથી ભરતા જ એ;
ચ્હડે ઉપર ભાવિકો, હરખથી જ જાત્રાળુઓ,
ધરે 'ફુલ નહીં તથાપિ ફુલપાંખડી,' તે ગ્રહે;

ઘણી ગિરિની ઓષધિ, વન અનન્ત ફાલ્યાં ફળ્યાં,
કુઠારિ, વળી કાછિયા, કણબી, માળી, વૈદ્યો, અને
વિવેકહત દર્દીના અધમ ઊંટવૈદ્યો જ એ:
સમાધિછલ જાણતા, કપટ-બ્રહ્મચારી, સદા
અધોગતિ સ્વીકારતા ચરસચુશી જ ગાંજાકળી.

સ્મરે કવિ કહ્યું ત્હમે, "કુદરતે બધું સુંદર,
અને ફક્ત માનવી અધમ,"–એ અહીં તો ખરું!
અરે નહિ નહીં. અહીં પણ કદાપિ એકાદ કો
મહાતણો શિલાભુમી કઠણ વીંધી મૂલો ઊંડાં,
તજી ફલક વર્તમાન, પ્રાચીનથી પોષીને,
પુરાણ ઋષિ યોગિનો તપ શમે અને જ્ઞાનમાં
સમોવડ બની રહે, હૃદય બુદ્ધિ આત્મા થકી
પ્રસારી વળી કૌમુદીધવલ સૌમ્ય કિરણો સદા,
ન હોય જડ કુદરતે ધરી રહે જ સૌંદર્ય તે.

ચ્હડું ઉપર. હા! સખે, વિકટ આ ચ્હડાવે ત્હમે
નહીં નિકટ: કર ચહે તમ ખભો જુની ટેવથી.

નહીં પગથિયાં રચ્યાં; પથર ધારવાળા લીસા;
અને તરુલતાતણી નિબિડ ઝાડી આ કારમી!
પદે પદ વળું નીચો, ઉઝરડા તથાપિ ખમું,
અને ક્યહિં ક્યહીં દીસે પદવિ વ્યાઘ્ર ચિત્તા તણી.
અહા, ગઇ જ ઝાડી, નિર્મલ લસે ઉંચું વ્યોમ શું!
—અરે પ્રખર સૂર્ય, સત્વર વત્સને શો દમે!

દીસે કુદરતે અહીં રચ્યું શિલાતણું આસન,
તપાવ્યું રવિએ, તથાપિ ઘડિ થાક ઊતારું હું.
નિહાળું પથ જે વહ્યોઃ જલરસો જ નીચે રહ્યા;
જણાય ન જણાય સૃષ્ટિ સુન્દર ગુંથેલ રંગેલ એ.
હવાદલ વિશાળ આ ભુખર દીપતું તેમહીં,
સરે રસળતાં જ મીન, ખગવાદળાં આ ડુબ્યાં!
પ્હણેની ઘનશ્યામ છાય નિજ મોહિનીમાં પુરી
લપેટી જતનેથી ખીણ, લોભાવતી લોચન.

અહા, સ્વર મીઠો! ફરી! નગર આ શું ગન્ધર્વનું?
ફરી જ રણકાર?—હા, અનિલ, આવ, રમ આ દિશેઃ

પડેલ ત્યજી દીધ આ ઉંચી ટુંકો વિશે મન્દિરો,
રહ્યાં વિવિધ પન્થ ને વિવિધ કાલનાં સ્મારક,
ધરે હજી સુકંઠ ઘંટ; અનિલો જ પૂજામિષે
વગાડી રમતા, વળી ધરી વહી જતા એ સ્વર,
સુનાવી પથિકો ચકિત લોક વ્હેમી ભલા.
અહા મધુર ધં[illegible] સતૅસ્વરૂપે શે અનાયાસથી
થતા મુખર,–શ[illegible] સગુણ કો[illegible] હમે આ ઉરે!
રહ્યો શું પૂર્વજ આદિ અ[illegible] આર્યો તણો
ખરો વિમલ ધર્મ–[illegible]રવ મિષ્ટ આ કેવલ?
અહો જગતવં[illegible] ધર્મદ્યુતિ સેવતા, પૂર્વજો,
ભગીરથ [illegible]યત્નથી જગરહસ્ય પામ્યા હમેઃ
વહે અનિલ ઈશ્વરી નિયમથી, કદાપિ વહે
સ્વરો તમ તણા, પડે શ્રવણ, તો ય સમજાય ના.
કદાપિ નજરે પડે સજીવ મૂર્તિ તમ ધર્મની,
ન એ નિજ પ્રકાશ, રાખકજળ્યા જ તનખા સમો,
નપુંસક, કરી શકે પ્રકટ અન્ય આત્મા વિશે.

ગઈ ઘણીઁ પ્રજા; ગયા વિરમીઁ ધર્મ પણ કેટલાઃ
રહ્યાં વચન એમનાં, ફકત કલ્પનાસૃષ્ટિ એ
ગણાય, ગતકાલના ઇતિહઆસ-સાહિત્યમાં.
જશે ગરવીઁ આર્ય જાત, બ્રહ્માની પુત્રી વડી ?
ત્રયી શમીઁ જશે અભંગુર શું લસે [illegible]સિન્ધુ વિશે ?
થશે શું ભારત યુનાની [illegible]સત્વર વત્સ કાવ્યો સમું ?
નહીં શશિકલા [illegible] શે મન્દિરો ?
હીં રચ્યું શિલા
સખે, ઉર તુટે, તુ[illegible]પિ ધડિ [illegible]ન–ઓથારથી,
અને મુજ વિશે બળે એ[illegible] આર્યકુલપિતૃઓ !
પ્રભો, કિરણ આશનું ! ધરતીઁ કોરીઁ દુષ્કાલમાં
ચહે સલિલૅજ્યોતિ મેઘ, ઊગારવા સન્તતિ !

ચ્હડું ઉપર; હોંસ ના; ફકત પૂર્વ નિશ્ચય થકી
વધે પગ,–પડે કઠોર પડધા પદાઘાતના.
અવાજ પણ એ સુવે પલ મહીં સુના આ સ્થલે,
મળી, ડુબીઁ અશબ્દમાં ગળીઁ જઈ થતો ના થયો.
વસે શ્વસીઁ લસી રહે વિશદ દિવ્ય શાન્તિ અહીં,

ગભીર, અવિલોલ,—જે જગતર્મલ આત્માતણો,
વળી જગત-પાપ-ડંખ, દુખ સ્થૂલ રાગોતણાં,
ઉતારી ભુલવી વળી રુઝવી, અંક પોઢાડીને,
કરન્ત નિજ ધામ યોગ્ય ભ્રમમગ્ન આત્માશિશુ.

અનન્ત અવકાશના હિત સૃજન્ત ચેતન ઉર!
અનન્તપટ કાલના સર્તસ્વરૂપ શશ્વત્પ્રભ!
અનન્ત જીવયોનિના સગુણ કોટિ સંકલ્પના
અવિકૃત નિધાન આદિ અવસાન શંકર્ષણ!
અનન્તસુખ જે સ્ફુરે, સ્ફુરણમાં જ જીવી રહે,
વિચાર અભિલાષ ગાન રતિ, તે તણા ભાસ્કર!
ભજે ઉર ઉમંગથી સરલ દીન શિશુભાવથી,
અનેક યુગ દેશના અગણ મ્હાનુભાવો ત્હને:
પીતાં મૃતસજીવની વિમલ વારુણી તાહરી,
દગો સકલ દેશકાલ લખરૂપ ઝાંખાં લહે,
રગે રગ વસી રહે અચલ જ્યોતિ શ્રદ્ધાતણી.
જશે કઇ પ્રજા? પડે કડડ ભાગી શું રાજ્ય કો?

૫૬

થશે અમુક ધર્મ સંસ્કૃતિ તણો પ્રલય કે કદા ?
ભલે વિવિધ ખેલ કાલ નટરાજ વર્તાવતો,
વસે તું નિજ રંગમાં, સકલ સૂત્ર તું-હાથમાં. ૧૧૫

રાસ.

અષ્ટપદી–

જલ જલ અકલિત સકલ દિશા મહીં, જ્યોતિ-અંડ
લસિયું ત્યાં,
જલજનની ધરી હેત પોષતી, અંડમયી જ બની ત્યાં;
અંડથી સૂર્ય અનન્ત પ્રકટિયા, ગ્રહો સૂર્ય સૂર્યે ત્યાં,
ગ્રહ-ગ્રહપતિ મય લોક વિશે એ અંડ મોક્ષ પામે ત્યાં:
જલ-અંડ તણો વળી અંડ-લોકનો એ
રાસ અખંડ વિહાર અનન્ત જ પંડ-પંડપતિનો એ. ૬

જડ જડ અકલિત સકલ દિશા મહીં, જીવ-બીજ
સ્ફુરિયું ત્યાં,
જડજનની ધરી હેત પોષતી, બીજમયી જ બની ત્યાં;
બીજ થકી તરુપ્રાણીયોનિઓ ઉચ્ચ ઉચ્ચ પ્રકટે ત્યાં,
પ્રાણીપતિ નર પ્રાણનાથમાં બીજ મોક્ષ પામે ત્યાં:
જડ-બીજ બીજ-તરુ-પ્રાણી-મનુજનો એ
રાસ અખંડ વિહાર અનન્ત જ પંડ-પંડપતિનો એ. ૧૨

તન-તમ અકલિત સકલ દિશા મહીં અહં-જ્યોતિ
ઝળકી ત્યાં,
તનજનની ધરી હેત પોષતી, અહંમયી જ બની ત્યાં;

અહંકારી શિશુ યુવક અને એ, કામ, વીર્ય પ્રસરે ત્યાં,
યુવક-બાલગણ-પોષક વૃદ્ધે અહં શમી વિરમે ત્યાં:
  શિશુયુવક તણો વળી યુવકવૃદ્ધનો એ
રાસ અખંડ વિહાર અનન્ત જ પંડ-પંડપતિનો એ. ૧૮

સેવાધર્મે દેહ ધરી નિજ નિયમન પક્વ બનાવે,
અર્થકામી વિષયો જીતવા વિશે શાસ્ત્ર શક્તિ વિકસાવે;
સત્તાધર નિર્બલપાલક નિજ ક્ષાત્રકેતુ ફરકાવે,
નીતિધર્મ–દ્યુતિ સ્થિર શુચિ હારક ઉદ્ધારક પ્રકટાવે:
  પગ–ઉદર તણો વળી પ્રાણ–જ્ઞાનનો એ
રાસ અખંડ વિહાર અનંત જ પંડ–પંડપતિનો એ. ૨૪

ગાયત્રીસુત વેદભર્ગ નિજ અન્તરમાં પ્રકટાવે,
એક પછી બહુ થવા કામના ઉપર રતિ વિલસાવે;
બીજ–ગૃહેથી ફુટે નવાં ગૃહ કે ગૃહરતિ અળસાવે,
મમ-પર સમ કરી જગકુટુમ્બની મોક્ષવિભૂતિ લગાવે:
  અંકુરફુલ ફલબીજ ઉન્નતિનો એ
રાસ અખંડ વિહાર અનન્ત જ પંડ-પંડપતિનો એ. ૩૦

કુટુમ્બ કબીલા ભમતાં સ્થિર થઇ વધી
ગ્રામ ઉપજાવે,
ગ્રામ ગ્રામ લઈ વ્હડી હળી મળી ભળી જાન-
પદો પ્રસરાવે;
જાનપદો વળી જાનપદો સહુ રાષ્ટ્રસંઘ વર્તાવે,
રાષ્ટ્રભેદ લય અખિલ જગતના રામરાષ્ટ્રમાં પાવે:
નર-નૃસાથનો નય-સ્વતંત્રતાનો એ
રાસ અખંડ વિહાર અનન્ત જ પંડ-પંડપતિનો એ. ૩૬

રસ રસ અકુલિત સકલ દિશા મહીં અમિત
ચક્ર ભમતાં ત્યાં,
ચક્ર ચક્ર મળતાં અથડાતાં રતિ-વિરતિ ધરતાં ત્યાં;
રસતૃષ્ણા રસભોગ પકવતાં અનુભવ જ્યોતિ
સ્ફુરે ત્યાં,
ચક્રપણાનાં પડ પછી પડ ગાળંતી જ્યોતિ વ્હડે ત્યાં:
સ્થૂલ-સૂક્ષ્મનો મમતા-સમતાનો એ
રાસ અખંડ વિહાર અનન્ત જ સ્વયં પંડપતિનો એ. ૪૨

સર્ગદર્શન.

શાર્દૂલવિક્રીડિત–

મધ્યાહ્ને વરસાદ થૈ દિવસમાં માધુર્ય રેડી ગયો,
વ્યોમે એક જ વાદળી કનકની ગુંથેલી મેલી ગયો;
જોતામાં સુજ નૈન ત્યાં ઠરી ગયું, ને સ્તબ્ધ ઇંદ્રિયગણે
જોયું, સાંભળ્યું, જેહ અન્તર લહ્યું, વાણી ક્યમે તે ભણે.

એ સૌવર્ણ પયોદમાં નિરખી મ્હેં જ્યોતિભરેલી જટા,
જેના શુભ્ર મરીચિ સ્વર્ગ ચ્હડીને બ્રહ્માંડમાં વ્યાપતા:
ને એ કેશ-કલાપ-ધારી નિરખ્યો અભ્રાસને શોભતો,
મૂર્તિ યોગ તણી, છબી પ્રણયની, સર્ગધ્વનિ ગુંજતો.
એ ગુંજારવના સુકોમલ અને ગમ્ભીર મીઠા સ્વરો
વાધ્યા, શાંતિ પ્રસારતા, ઉઘડતા આત્મા-કલિનાં દલો;
ને એ ગીતપ્રવાહ એ શુચિ જટા-જ્યોતિ-ફુવારા મહીં
આત્માઓ ઉડતા અસંખ્ય નિરખ્યા, પીતા દ્યુતિ ને ધ્વની.

જ્યોતિસ્તમ્ભ જલાશયે રવિ રચે ત્યાં જેમ મત્સ્યો બધા,
રહે સર્વત્ર, પરન્તુ સ્તમ્ભજલમાં આવી જ થાતા છતા;

રંગો જેમ અનન્ત વારિકણમાં છૂપા રહે સર્વદા,
ને જ્યાં મેઘ કમાન ખેંચો વિલસે ત્યારે જ થાતા છતા;
ગન્ધો જેમ અસંખ્ય દ્રવ્યકણમાં રાચે લપાઈ સદા,
ને જ્યારે ઋતુરાજ રાસ રમતો ત્યારે જ થાતા છતા;
પ્રેમો જેમ ચરાચરે સતત બન્ધાઈ રહે મુગ્ધ, ને
અન્તર્દીપ જ્યહાં સ્ફુરે તુરત ત્યાં જાગી પ્રવાહી બને:
આત્માઓ ત્યમ ગીત-જ્યોતિ મય એ શાન્તિ વિશે આવતા,
એના પ્રાણપ્રવાહમાં ભળી નવા વેગો જ્યહાં પામતા,
ત્યાં જાગી જ સ્વતંત્ર શુદ્ધ બનતા, જ્ઞાની બલી થૈ જતા,
સૃષ્ટિસર્ગ તણા બધા નિયમ ને સંકેત પામી જતા:
ને જોઈ નિજ ભૂત જીવન તણો ચીલો પડ્યો સૃષ્ટિમાં,
માન્યાં જે સુખદુઃખ તે નિરખીને તેના ખરા રૂપમાં,
લાભાલાભ ગણી લહ્યા અનુભવો તે સર્વને તારવી,
યોગપ્રેમ સ્ફુરન્ત એ વહનથી પીતા પ્રવૃત્તિ નવી.

એ સૌવર્ણ પયોદ, સૌમ્ય જટિલ પ્રેમી દ્યુતિસ્રોત એ,
વ્યાપંતો નિરખ્યો દિગંત ત્યહિંથી આ સ્તબ્ધ ઇંદ્રિયગણે:
સંધ્યા રાગભરી હસી ઝળકી ત્યાં લોપન્તી એ દર્શન,
કિન્તુ જ્યોતિ સ્વની છબી સતત એ રહેશે ધરી આ મન.

શાન્તિ.

હરિણી-ગતિ વહન સૌ થમ્ભી ઝમ્પી નિશા-ઉદરે શમ્યાં,
નર મૃગ ખગો મત્સ્યો જન્તુ,-ન નામ નિશાન ત્યાં;
નભમુગટનો નીલો તમ્બૂ લસે સ્થિર મસ્તકે.
જલપટ મહા નીલો સૂનો વસે લસતો દૃગે.
અવનિ અવનીદૃશ્યો કાર્યો નિનાદ ભયો જયો,
દિન દિનતણા રંગો ડાઘો પરાક્રમણો ગ્રહો;
સરી ગળી જતાં સત્યો એ ને અસત્ય જ એ સઉ,
ઉર નરવું એ રાગદ્વેષો વિદાય થતાં લહું.

અનુભવ ન આ ચાલે લાંબો, શું એ હું ન જાણતો?
ઘડી દશ મહીં પાછો ઊગે ખરે રવિ મ્હાલતો.
ઘડિ દશ મહીં પાછો ડૂબું દિનેશ-સવારીમાં,
અવનિ-દિનના કોષે પૂર્યો, છુટી શકું જૈ જ ક્યાં.

તદપિ દરદો નિઃશ્વાસોના સહી વહતાં દિનો,
ભવ-સફર મધ્યે આજે આ પ્રકાશ ઝીલું નવો:

અલુકભરનાં શાન્તિ માતર્, જુવે શિશુ આપને,
જલ-નભ-નિશા-જ્યોત્સ્ના-દેહા, નમે શિશુ આપને.
જલપટ લસે આ તે અમ્બા, ચુમું તવ પાવડી,
વિધુ અરધ તે ત્રીજા નેત્રે ભરું મિટ, માવડી:
દ્યુતિદલ લસે વચ્ચે શીળું લપેટતું વિશ્વને,
ઉદર, જનનિ, ત્હારું એ તો ઉદાર, સદાશિવે:
ઉદર મહીં એ પામું આજે સમાસ, અહો ઘડી!
રગ રગ સુધા વ્યાપે ત્હારી, દયામય માવડી.
ભવદરદ ને નિઃશ્વાસોના શમે સઉ તાપ જો,
દ્યુતિ પ્રસરતી ચક્રે ચક્રે,—વિલક્ષણ વિદ્યુતો!
વળી નવલ ને સૌથી મોટી—અહા શી ચમત્કૃતિ!
ઉર—કુહરમાં શાન્તિજ્યોતિ થતી સહસા છતી!

ઘડિ દશ ભલે જાયે ચાલી, યથા ક્રમ વિશ્વનો,
ઘડિ દશ મહીં ઊગે પાછો ભલે રવિ મ્હાલતો:
અવનિ—દિનનાં રાગદ્વેષી પરાક્રમણો ભલે,
ઘડિ દશ પછી હુંને પાછાં વીંટી ડુબવી વળે:

ઉર ગયુઁ હતું ખટકી થમ્ભી, યથા ક્રમ વિશ્વનો,
–ફરીઁ વિચરશે ધીમે જલ્દી, યથા ક્રમ વિશ્વનો:
નહિ પણ કદાપિ તે પાછા જયાજય પૂર્વના,
અવનિ–દિનના રાગદ્વેષો ન તે ફરીઁ પૂર્વના.
ઉર–કુહરમાં શાન્તિજ્યોતિ કદી કદિ રાજશે,
નભ-જલ-નિશા-જ્યોત્સ્ના-દેહા ન બાળ વિસારશે. ૭૬

નિદ્રાનું આવાહન.

શિખરિણી—અરે શીળી સુન્દર સુખદ દયિતા, આવ નિકટ,
નવોઢા જેવી શું ખસતી ખસતી થાય અળગી?
અરે ત્હારા શીતલ કમલયુગલે ભીડ મુજને,
અને આ ચમકેલી દગ તુજ લટે લે જ સીકડી.
કહે, ઘૃતના દીવા સુભગ અહિપાત્રે તુજ મને
વસે, કે પુષ્પોની સ્રગ સુરભિ શોભીતી મૃદુલ;
સવત્સી ધેનુ વા યવસ ચરતી તુષ્ટ વદને,
નદી કે શશિનીમાં અચલ તરતો ગૌર કલભ?

કહે શું તું ઇચ્છે? અધિક કશું તુંથી નહિ મ્હને,
મનોરાજ્યે અર્પું પરમ પ્રિય જે હોય તુજને:
મનોરાજ્યે માગું તુજ વિલસતી સ્વપ્નરમત;
અને આદિ અન્તે જગતસપનું આ જીવનનું,
ધરે કાલાતીત સ્થિર પરમ શાન્તિ અતિકથ,
કંઈ તેની આભા વિતર સખિ, વન્દી હું વિનવું. ૧૪

વધારે કહેવું ના.

અત્યસ્ત શિખરિણી—

વધારે કહેવું નાઃ ઉદધિજલ ખેંચાય વિધુથીઃ
ઉંચી અભ્રો મૂકી ગગન ઉતરી પ્રેમપગલે
લિયે ભેટી મોટા નગશિખર કે ભૂશિર ભલેઃ
અરે ઘેલા, પામ્યો પણ તું કદિ પ્રેમોક્તિ મુજથી?
વધારે કહેવું ના.

વધારે કહેવું નાઃ મુખથીઁ ઉચરેથી કશું વદું:
ઉંડા ગાલો ઝાંખાં નયન કદિ ના કો જન ચહે,
સખા રે, તોયે તું જીવ નહિ,—ન એ આ જન સહે,
વધારે કહેવું નાઃ 'ઉઠ ! જીવ !' રખે એ વદી પડું:
વધારે કહેવું ના.

વધારે કહેવું નાઃ લિખિત વિધિનું નૈવ ફરતું.
થઈ સામે; કાપે જલબલ ન એ આય ભુજમાંઃ
મહા ન્હેનો તાણી નિજ સહ ભલે જાય નિધિમાં,
વધારે કહેવું નાઃ રતિપતિ, અડો ના, ગળી પડું:
વધારે કહેવું ના.

[illegible] [illegible]

માજીનું સ્તોત્ર.

અંજની ગીત—સ્વર્ગંગા સેંથો મા ત્હારો,
માનસસર શિરમણિ રૂપાળો,
ભાલ-ત્રિવલ્લિ વિમલ હિમ-હારો,
જય જય મા મ્હારી! ૪

ઝુલે જાહ્નવી સિન્ધુ કાને,
રેવા મહાનદી કટિ સ્થાને,
કાવેરી તોડા ઠેકાણે,
જય જય મા મ્હારી! ૮

રામેશ્વર એડીએ ચળકે,
પુરી દ્વારિકા કાશી ઝળકે,
મા, ત્હારી વાળીની ઠળકે,
જય જય મા મ્હારી! ૧૨

સમશૂલ પંજાબ એક કર,
પરશુ અરવલ્લી બીજે કર,
તેગ લટકતી સહ્યાદ્રિ કટિ પર,
જય જય મા મ્હારી! ૧૬

રામ સૌમ્ય તુજ દૃગપલકારો,
બુદ્ધ ઉદધિઉરનો ધબકારો,
ગુરુ ગોવિન્દ પ્રકોપ ફુંફાડો,
જય જય મા મ્હારી! ૨૦

ભક્તિ–ગાન–ધ્વનિ માને વ્હાલી,
એ સ્વરબ્રહ્મ વિશે લે તાળી
અગણિત માની સન્ત-પ્રણાળી,
જય જય મા મ્હારી! ૨૪

દિવ્ય ચક્ષુ જ્યારે મા ખોલે,
જ્ઞાન–સમાધિ–પ્રકાશ જ ઢોળે,
વ્યાસ, પતંજલિ, શંકર બોલે,
જય જય મા મ્હારી! ૨૮

શું શું મા તુજ સ્તવું વખાણી,
યુગ યુગ રાજરતનની ખાણિ–
અશોક, અકબર, વિજયારાણી,
જય જય મા મ્હારી! ૩૨

યુગ મુબારક!

પદ–

શકુનનું સબરસ લ્યો, હાંરે કોઇ સબરસ લ્યો! ધ્રુવ.

મંગલ દિન મંગલ ઘડી મંગલ અરુણ સોહાય,
મંગલ કુદરતથી વહી મંગલોર્મિ છલકાય;
એથી મુજ અખેપાત્ર ઉભરાય. શ૦ ૩

'દિન પલટયો પલટી ઘડી પલટી હત્થ કમાન;'
કલિ–રજની–સંધ્યા તણા વિપાદનું એ ગાન,
પરન્તુ આ તો ઉગતો ભાણ. શ૦

કલિ-જરતા-વિપ ઊતરે, સ્ફુરે પ્રાણ શબ માંહ્ય,
રજની ત્રણ વીતી ગઈ, રક્ત સજીવન થાય;
ફરીથી ઓપે પૌરુપ કાય. શ૦ ૯

તિમિર તણાં પડ ઊપડે, ફોરે અનિલ ઉમંગ,
ગગન દીસે વિકસે ધ્વજો આશા ઝળકિત અંગ;
ભાવિના પૂરી વિધ વિધ રંગ. શ૦ ૧૨

જલ તૃણ તરુ ખગ વાદળો અનિલઘુમટ અવકાશ,
પાય પીએ સવિતા તણા રસ જીવન પ્રકાશ;
માનવી ઉઠે ધરી ઉલ્લાસ. શ૦ ૧૫

દિન પલટયો પલટી ઘડી પલટી હત્થ કમાન,
ઘડપણ જઈ જોબન ચ્હડે રગે રગે મસ્તાન;
ઝડપતું જોબન કાર્ય મહાન. શ૦ ૧૮

જોબનભરી નરજાતિઓ ઉન્નતિપથ ઉછળન્ત,
બુદ્ધિ હૃદય ચારિત્ર્યના વિજયફેન ફરકન્ત;
ધ્રુવવતી હર્ષ ગભીર મહન્ત. શ૦ ૨૧

અસલ કુલવ્રત આપણું એ જોબન, એ પન્થ,
રાજયોગ એ, આર્યહોત્ર એ, ફરી કરો જીવન્ત;
નવો મંગલ યુગ વર્તાવન્ત. શ૦ ૨૪

ખેતીઃ

હિન્દદેવીની પોતાના બાલકોને શીખામણ.

૧

સવૈયા–

રાજકાજ મૂકો ને પડતાં, નાખી નજર જ્યાં પુગે નહીં,
દરિયાપારે ગિરિઓ પાછળ રાજરમત સન્તાઇ રહી,
બાલક મ્હારાં. ૨
શસ્ત્રઅસ્ત્ર ફેંકી દ્યો અળગાં, કર્યો ઘાવ જ્યાં ફળે નહીંઃ
આગ વીજના ગોળા ફાડે પર્વત, તમ કયમ શકો સહી ?
બાલક મ્હારાં. ૪
અને વળી નાકાંઓ ઘેરી જોન બુલ્લ ઉભો હરિરાજ,–
ફિકર ત્હમારે રાજકાજ ને શસ્ત્રઅસ્ત્રની શી છે આજ !
બાલક મ્હારાં. ૬

૨

વેદ પુરાણ મહા વિદ્યાઓ મુકો ઉંચી છાજલીએ હાલ,
કેલમ વીણા ને એવી મોહિનીમાં પડવાનો નથી આ કાલ,
બાલક મ્હારાં. ૮
જંગી સંચા જગવ્યાપારો ત્હમે ન હજી ખેડી શકશો,–
ગજું ત્હમારું વિચારશો કે આંખ મીંચી શેકટ મથશો ?
બાલક મ્હારાં. ૧૦

અને વળી એ વિદ્યાઓ એ કલા અને એ વ્યાપારો,
કાલાતીત, ગમે તે કાલે, શક્તિ છતાં, કરવા વારો,
બાલક મ્હારાં. ૧૨

૩

પેટપુરું મળતું નથી ત્હમને, બાળ ત્હમારાં સુકાં તને,
જુવાન ફરતા ઘરડે વદને, સ્ત્રિયો ન જાણે જોબનને,
બાલક મ્હારાં. ૧૪
મહારોગ ને દુષ્કાલોએ નવો કેર વળી વર્તાવ્યો,
દિવસ દિવસથી બારિક આવે, કલિયુગ ફરે ફુલ્યો ફાલ્યો,
બાલક મ્હારાં. ૧૬
કુદરત ને માનવની જોડી એકમેકથી હસે ફુલે,
ચકવા જોડી એ જ ખરી છે, વિયોગથી કરમાય ઝુરે,
બાલક મ્હારાં. ૧૮

૪

પુરાણ પૂર્વજ હતા ત્હમારા વનવાસી, કૃષિ કરનારા,
ઢોર ઉપર મમતા ધરનારા, કઠણ નિયમમાં પળનારા,
બાલક મ્હારાં. ૨૦
દેશ જીત્યા, બહુ રાજ્યો સ્થાપ્યાં,–ધર્મ કળા ને વ્યાપાર,
શાસ્ત્ર ફિલસુફી હુન્નર નીતિ, કહો ન શું ઉતર્યા પાર!
બાલક મ્હારાં. ૨૨
જંગલ ભેદ્યાં, પશુઓ રાની પાળ્યાં કંઇ કંઇને માર્યાં,

અનાર્ય નરપશુ અસંખ્ય ટોળાં પવિત્ર સ્પર્શે ઉદ્ધાર્યાં;
બાલક મ્હારાં. ૨૪

૫

નરહૃદયે સુર ને દાનવનાં સૈન્ય ઉભય વસતાં સાથે:
દાનવસૈન્ય હણી સુર પોષી પૌરુષજ્યોતિ ધરી માથે,
બાલક મ્હારાં. ૨૬
એહ જ્યોતિના બની ઉપાસક બોધક ધસ્યા નિડર જગમાં,
ખાળી શક્યું નહિ કોઈ એમને,–વધાવતા સઉકો પગલાં!
બાલક મ્હારાં. ૨૮
મ્હને મુકાવી પશુ અનાર્ય વિપિનો તમ ઘોર અધર્મોથી,
ધસ્યા મુકા'વા ખંડ અન્ય,-અટક્યા કેવલ જ્યાં ધરા ખુટી!
બાલક મ્હારાં. ૩૦

૬

શ્રમિત થયા, કંઈ લોહી ધસાયું, તિમરજૂથ ત્યાં આવ્યું વ્હડી,
મથ્યા બહુ, અર્ધું બેસાર્યું, ઉપર આણુ નિજ કરી ખરી,
બાલક મ્હારાં. ૩૨
પણ એ અર્ધા આર્ય રજપુતો પુરા આર્ય જ્યાં થયા નહીં,
વળી તિમિરદલ ઉતર્યું ત્યાં તો, આભ ત્રુટ્યું, ગઇ જ્યોતિ શમી!
બાલક મ્હારાં. ૩૪
એહ જ્યોતિ પ્રકટાવો પાછી, એ પૌરુષ વર્તાવો ફરી,
કુદરતપ્રીત ફરી આદરતાં નવીન યુગ ઉગશે જલ્દી;
બાલક મ્હારાં. ૩૬

૭

દુકાળ ઉપરાઊપર આવે છળશો નહિ તેથી જ જરા,
મ્હારાં બાલક, તમ માટે છે મુજ ધાવણના અખુટ ઝરા !
બાલક મ્હારાં. ૩૮
પણ અક્કલવાળા તે આર્યો, મુજ બાલક તે તે જ ખરા,
બિન અક્કલવાળા તે મ્હારા અણમાનીતા પુત્ર ઠર્યા,
બાલક મ્હારાં. ૪૦
સમય વિચારો, સમય સુધારો, સમય વિશે સાવધ વર્તો,
‘ઉત્તમ ખેતી’ સૂત્ર ત્હમારું પુરાણુ પાછું ઉરે ધરો,
બાલક મ્હારાં. ૪૨

૮

નવે ખંડની દેવીઓમાં બ્રહ્માએ હું પ્રથમ ઘડી,
સૌના બચપણની હું સાક્ષી, મુજ બચપણમાં હું જ છડી,
બાલક મ્હારાં. ૪૪
ભૂતકાલ પૂરો મ્હેં દીઠો, ભવિષ્યમાં મુજ નજર તીણી,
માટે કહું છું ચેતો, ચેતો, સાવધ બનો સમય જાણી,
બાલક મ્હારાં. ૪૬
કોટિ તણી સંખ્યાથી જોજો ફોકટ ગર્વ ન ધરશો, બાળ,
મ્હને નવત્સી પરવત્સોથી કરશો મા આખર બેહાલ,
બાલક મ્હારાં. ૪૮

૯

શ્હેરો ને શ્હેરી રોગો ને કંતાએલાં શ્હેરી તન,
ટુંકાં જીવન, નિર્બલ કલુષિત શિથિલ બીચારાં શ્હેરી મન,
બાલક મ્હારાં: ૫૦

શ્હેરી ગરીબી, શ્હેરી સુસ્તી, વ્યર્થ શ્હેરતણી જંજાળ,
શ્હેરી પાપો, શ્હેરી જુઠાણાં, શ્હેરતણા કલહો કંગાળ,
બાલક મ્હારાં: ૫૨

એ સૌ આવરણોને તોડો, એ માયાને પરી કરો,
હિત ને હિતનાં સાધન શાશ્વત સ્વચ્છ લોચને ઉરે ધરો,
બાલક મ્હારાં. ૫૪

૧૦

વનો વસાવો, ખેડો ખેતર, રચો વાડિયો, પશુ પાળો,
ખાતર બીજ ઋતુ ચારા ધરતીના ભેદ પુરા ન્હાળો,
બાલક મ્હારાં. ૫૬

નદિયો સાંધો, કૂપો ગાળો, સમુદ્ર વારિ મિષ્ટ કરો,
જલમાં સ્થલ, સ્થલમાં જલ આણો, કુદરત નાથી મિત્ર કરો,
બાલક મ્હારાં. ૫૮

નીકો ખોદો, બન્ધો બાંધો, આગ વીજ ને રસાયનો,
ખનિજ સૃષ્ટિ વળી વાયુચક્રને અધીન કરી ખપમાં આણો,
બાલક મ્હારાં. ૬૦

૧૧

એ વનવાસ વિશે ઊછરતાં દૂધમલ ત્હમારાં બાળ,
નહીં વ્યાઘ્રથી હઠશે પાછાં, નહીં એમને છળશે વ્યાળ,
બાલક મ્હારાં. ૬૨
ધોધ કુદી એ હસશે સામાં, નદીપૂર તરી ઊતરશે,
ખરે બપોરે જોજન ખેતર લણી કણસલાં ઢગ રચશે,
બાલક મ્હારાં. ૬૪
જોબનપૂર વિશે એ આર્યો નિરખી જગ વિસ્મિત બનશે,
ભસ્મ થશે કલિયુગ આ ખંડે, નવીન યુગ વર્તી રહેશે,
બાલક મ્હારાં. ૬૬

૧૨

એ ખેતીના વિરામકાલે, રાતે ઉડુગણ નીરખતાં,
દિવસે કુદરતલીલા પીતાં, ઢોર જ્યહાં વિખરે ચરતાં,
બાલક મ્હારાં: ૬૮
વેદ નીતિ ન કલા પુરાણો ધર્મ ફિલસુફી વિશે ત્યહાં,
તર્કઘોડલા દોડી રહેશે, ઉપનિષદો અવતરશે હાં,
બાલક મ્હારાં. ૭૦
ઋષિઓ દ્રષ્ટાઓ અવતારો,પૌરુષ,જય, આત્મા સ્વાયત્ત,
પ્રકટ થશે એ વનવાસે સૌ સાત્વિક બરકત ઈશ્વરદત્ત,
બાલક મ્હારાં. ૭૨

મૈયાની સેવા.

વસન્તતિલકા–રે બન્ધુઓ નવ પ્રકાશ વધાવનારા,
યુવાતણા પ્રબલ વ્હેન વિશે તણારા,
મૈયાની જાગૃતિ-ઉષા લલકારનારા,
સેવા જ એક જનની તણી વાંછનારા:
સેવા પડી શતસહસ્ર જ કોટિકોટિ,
જ્યાંજ્યાં જુઓ જનનીસેવ અસંખ્ય ત્યાંત્યાં:
રે બન્ધુઓ, તદપિ વ્હેન વિશે તણાઇ,
ના ઊલટો, કુદી પડો નહિ, ધીર ધારો.
છે જંગ સૌ મરદને પ્રિય સર્વ કાલ,
ને છે અસહ્ય જનની-દુખની જ ઝાળ:
રે બન્ધુઓ તદપિ યૌવનમાં તણાઈ,
ના ઊલટો, ત્રુટી પડો નહિ, ધીર ધારો. ૧૨

ના જંગઆ કુદી ત્રુટી પડતા નરોના,
ના જીતલાભ અહીં આંધળિયાં કર્યાથી;
વીત્યા જ તે સમય જૌહરની ક્રિયાના,
તે ક્ષાત્રશૌર્યયુગ, ભાઇ, વીત્યા જ વીત્યા.
મૈયામઢી પુનરપિ અજવાળનારા,
આ કાલના પરમ મંત્ર અતીવ ન્યારા: ૧૮

છે જંગ સાત્ત્વિક ભલો પ્રકટાવવાનો,
ચારિત્ર્ય સૌમ્ય વ્રત સાધુ ખિલાવવાનો.

રે બન્ધુઓ, પ્રિય મ્હને તમ ઉર્મિઓ સૌ,
સેવાતૃષા તમ તણી નિરખી હું રાચું;
સંન્યાસવૃત્તિ તમ જોઇ પગે પડું છું,
ને જ્ઞાન ધૈર્ય વિકસે તમ, એ ચહું છું.
રે બન્ધુઓ, કુદી પડો નહિ, ધીર ધારો,
ને 'કૃત્ય, કૃત્ય, કંઈ કૃત્ય જ !' એ લખારો
છાંડોઃ—જુઓ નહિ શું જ્ઞાનવિહીન કૃત્યો
સર્જે અનર્થ-દુખ-દ્વેષ-પરમ્પરાઓ ! ૨૮

મૈયાતણા તનુજ સર્વ સમાન બન્ધુ,
એ સૌ તણાં પરમ શ્રેય વિશુદ્ધ પ્રેય
તે તેજ એક નિજ જીવન પ્રવૃત્તિનું,
પૂરું પવિત્ર પ્રિય શાન્ત સળંગ લક્ષ્યઃ
એ બીજમંત્ર, પ્રિય બન્ધુ, ઉરે ઉતારો,
એ ન્યાય, એ પરમ સત્ય જ, એ જ સેવાઃ
નિવૃત્તિ એ, વરદ સ્વાર્થ-પ્રવૃત્તિ યે એઃ
ચારિત્ર્ય એ મય રચી રીઝવો જ મૈયા. ૩૬

પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સને આવકાર.

વસંતતિલકા—આવો ભવિષ્યનૃપ, હિન્દતટે પધારો,
આ ભાવસ્નિગ્ધ જનતા-ઉર-તખ્ત મ્હાલોઃ
આ દીન હીન મઢુલી મહીં પાય પાડો,
આ રાંકડે વદન નેત્ર-મયૂખ માંડો.

જોશો અહીં સુજનતા નવી ને પુરાણી,
પ્રાક્‌પશ્ચિમોદધિનો સન્ધિ થતી થવાનીઃ
આ ક્ષેત્ર જીર્ણ જનતાનું રસાળ થાતું,
જોશો નવાં પ્રબલ બીજ વડે વવાતું.

આશાતણા ગગનમાં ઉડિયે વિલાસે,
ને શીખિયે ફરજ ભૂમિની એ પ્રકાશેઃ
એ આશ ને ફરજ તન્તુ વડે વણાયો,
કીર્ત્તિપટે તમ સુનામ, પ્રભુ કૃપા જો! ૧૨

છે જંગ સાત્ત્વિક બલો પ્રકટાવવાનો,
ચારિત્ર્ય સૌમ્ય વ્રત સાધુ ખિલાવવાનો.
રે બન્ધુઓ, પ્રિય મ્હને તમ ઉર્મિઓ સૌ,
સેવાતૃષા તમ તણી નિરખી હું રાચું;
સંન્યાસવૃત્તિ તમ જોઇ પગે પડું છું,
ને જ્ઞાન ધૈર્ય વિકસે તમ, એ ચહું છું.
રે બન્ધુઓ, કુદી પડો નહિ, ધીર ધારો,
ને 'કૃત્ય, કૃત્ય, કંઈ કૃત્ય જ !' એ લખારો
છાંડોઃ—જુઓ નહિ શું જ્ઞાનવિહીન કૃત્યો
સર્જે અનર્થ-દુખ-દ્વેષ-પરમ્પરાઓ ! ૨૮

મૈયાતણા તનુજ સર્વ સમાન બન્ધુ,
એ સૌ તણાં પરમ શ્રેય વિશુદ્ધ પ્રેય
તે તે જ એક નિજ જીવન પ્રવૃત્તિનું,
પૂરું પવિત્ર પ્રિય શાન્ત સળંગ લક્ષ્યઃ
એ બીજમંત્ર, પ્રિય બન્ધુ, ઉરે ઉતારો,
એ ન્યાય, એ પરમ સત્ય જ, એ જ સેવાઃ
નિવૃત્તિ એ, વરદ સ્વાર્થ-પ્રવૃત્તિ યે એઃ
ચારિત્ર્ય એ મય રચી રીઝવો જ મૈયા. ૩૬

પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સને આવકાર.

વસંતતિલકા—આવો ભવિષ્યનૃપ, હિન્દતટે પધારો,
આ ભાવસ્નિગ્ધ જનતા-ઉર-તખ્ત મ્હાલો:
આ દીન હીન મઢુલી મહીં પાય પાડો,
આ રાંકડે વદન નેત્ર-મયૂખ માંડો.

જોશો અહીં સુજનતા નવી ને પુરાણી,
પ્રાક્પશ્ચિમોદધિનો સન્ધિ થતી થવાની:
આ ક્ષેત્ર જીર્ણ જનતાનું રસાળ થાતું,
જોશો નવાં પ્રબલ બીજ વડે વવાતું.

આશાતણા ગગનમાં ઉડિયે વિલાસે,
ને શીખિયે ફરજ ભૂમિની એ પ્રકાશે:
એ આશ ને ફરજ તન્તુ વડે વણાયો,
કીર્તિપટે તમ સુનામ, પ્રભુ કૃપા જો! ૧૨

સખા મ્હારા, સખી મ્હારી.

ગઝલ-ગયાં વર્ષો જુવાનીનાં,
જુઠી આશા ગુમાનીનાં,
અનર્ગલ જોશ ફાનીનાં,
સખા મ્હારા, સખી મ્હારી. ૪

ગયાં નિજ ભાવ ભજવીને,
સદાનો પણ ઋણી કરીને,
ગયાં જે ભેટમાં દઇને,
સખા મ્હારા, સખી મ્હારી. ૮

નદી તમ વ્હાલની ઉંડી,
ફુટી ઝીણી, કુદી, દોડી,
વળી વચમાં ગઈ બૂડી,
સખા મ્હારા, સખી મ્હારી. ૧૨

વહે હાવાં શી વિસ્તારે,
ન રણ કે ગ્રીષ્મ ભય ધારે;
અવર્ષણમાંહિ પણ ઠારે,
સખા મ્હારા, સખી મ્હારી. ૧૬

રહ્યાં વર્ષોંજ મરદાની,
બને કર્તવ્ય તો જાણી,
મથે જ્યાં સાધવા જ્ઞાની,
        સખા મ્હારા, સખી મ્હારી.

ત્હમારા વ્હાલમાં તરતો,
પ્રભુ સમ્ભાર્યો આચરતો,
નથી હું ભાવિથી ડરતો,
        સખા મ્હારા, સખી મ્હારી.

સાથી એ મ્હારા.

અંજની ગીત—ઋમઝુમ ઝરણાં સાથે નીકળ્યાં,
હસતાં નાદ કરન્તાં રસળ્યાં,
ડગલે ડગલે ઢળતાં આગળ,
સાથી એ મ્હારા!

અંગ ધરા નર્ત ઉન્નત કરતી,
પાછે પગ, ખોળો પાથરતી,
લળી લળી આકર્ષી ગઇ આગળ,
સાથી એ મ્હારા!

હૃદય ગભીર વિશાલ થયાં જ્યાં,
દૃષ્ટિ તણો વિસ્તાર વધ્યો ત્યાં,
મૂલ વિમલતા ગઇ પણ રહી ત્યાં
સાથી એ મ્હારા!

તે પછી સંગમ. અપ્રુલ્લ કેવો!
ભાવિ કે સૃષ્ટિક્રમ જેવો!
કે એ ઈશપ્રસાદ કહેવો?—
સાથી એ મ્હારા!

અને હવે?—ઉત્તર ઉચરજે!
ગત જીવન ઘડિ તો ઉર ધરજે!
ભલે પછી ઇચ્છા અનુસરજે,
સાથી એ મ્હારા!

વર્ષો ખેડો ને સફર, મરદાની નાવો !

વિષમ હરિગીત—

શાન્ત બંદર વિશે બે સ્થિર નાવસાહેલી ઉભી,
પણ વાયુ જાગ્યો રાત્રિમાં, વાતો રહ્યો રાત્રિ બધી;
તિમિરમાં પન્થે જતાં સાહેલિયો એ મન લહે:
સાથે જ જઇએ ઉભય, એક જ ઉર્મિ અમ નીચે વહે.
પણ દિનોદય થાય જ્યાં,
નહિ એકમેક જણાય ત્યાં,
કંઈ યોજનો સાહેલિયોની મધ્યમાં લમ્બાય ત્યાં. ૬

એ જ માફક—પણ કથા સ્નેહી યુગલ આત્માતણી
કથવી જ શાને, અતિ પુરાતન દિલોજાની જેમની
સ્વલ્પ કાલતણા વિયોગ પછી મળ્યા એ જ્યાહરે
બે યે ઉડી ગયલી જ જાણી સ્તબ્ધ હૃદયે ત્યાહરે!
તિમિરમાં સ્હડ વિસ્તર્યાં,
કંઈ સિન્ધુઓ તિમિરે તર્યાં,
એ તિમિર ભેદાતાં પ્રકાશે નેત્રવિષ પીતા કર્યાં! ૧૨

દોષ નહિ એક તણો એ, અગર ઇપ્સિત પણ નહીં,
રે કલ્પનામાં પણ નહીં જે આવું બની આવે સહી !
વળવું પાછું વ્યર્થ કેવું ! વધો, ખેડો ને સફર
મરદાની નાવો ! જ્યોતિમાં, વળી જેહ દીસે છે તિમિર
તે વિશે, ભવયાનમાં,
સુખ શાન્તિ ઘોર તુફાનમાં,
છે ધ્રુવ અનન્યજ: રહો, નાવો, અડગ એના ધ્યાનમાં. ૧૮

રે મરુત, રે સિન્ધુઓ, સંયોગ એ જૂના તણી
ફરિથી ત્હમારે ઉર વિશાળે કદિ હવે ના'વે ઘડી.
તદપિ એ બે આત્મનાવો એક બંદર વાંછતાં,
વિચરે ભલે જૂદી દિશા, પણ એક લક્ષ્ય જ સાધતાં.
તરી તરી ભવસાગરે,
સંકેલી સ્હડ જ્યાં નાંગરે,
રે મરુતસિન્ધુશાયિ, મેળવ ત્યાં ઉભય તું આખરે! ૨૪

ભવસાગર.

સવૈયા–

મિત્રગુરો, તું ગયો ડુબી, નહિ ભવસાગર આ તરી શક્યો,
ડુબતાં સુધી નિજ પોતતણી પણ ઝળક કંઈ કંઈ દાખી શક્યોઃ
આવ્યો અમૃતકુમ્ભ ભરી પણ બાહૂબલ કેળવ્યું નહીં;
માયાલોઢ વિશે કર ધ્રૂજ્યા, સિન્ધુલવણ ધસી આવ્યું મહીં;
ગયું વધન્તું, ભાર વધ્યો, કરસ્નાયુ ત્રુટન્તાં કુમ્ભ ફુટ્યો,
ક્યાં એ કુંભ, ક્યહાં એ અમૃત? ક્ષારસમુદ્ર જ આ ઉલટ્યો! ૬

ના, ના, છે બ્રહ્માંડ વિશે સર્વત્ર રહ્યું ઝળકી પ્રસરી,
સત્ય પ્રસવતું, ધી ઉદ્ધરતું, ભર્ગ ઉપાસ્ય અતર્ક્યબલીઃ
સ્મશાનની ઝાળોથી શાને મુગ્ધ બનો એ બલનાં બાળ,
–ભજતાં એ, અંતર્દગ ખુલતાં, જુઓ સ્વસ્થ આ માયાજાલઃ
મૃત્યુતણું ગૌરવ તો જોશો, કે એ જીવન કેરી જોડ,
સંજીવન ભવમાં ખોવાતાં ફરીથી અર્પી પૂરે કોડ. ૧૨

મિત્રગુરો, તું ગયો ન ડૂબી, સુધાકુમ્ભ તુજ ફુટ્યો નથી,–
ક્ષાર ભરાયો તે જેરવવા આશ લેશ પણ જ્યાં ન ટકી,
ત્યારે શ્રી સચ્ચિતની લીલા હિતસાધક ઉજ્જવલ વિલસી,
ખોટા ભવ ખોટા જીવનનું શૂન્ય પ્રકટ કરતી ઝળકીઃ
એ પર શાન્તિ વિશે એ કુમ્ભ સુધા એ કંઈક સમય ઠરશે,
પ્રકટ થશે વળી, ખુટતું બલ મેળવશે, આખર તરી જશે. ૧૮

વિરહ.

૧ સ્હેવા અશક્તિ.

શિખરિણી—ગુરો, પૂછું શું હું, નથી નથી જ શક્તિ સમજવા:
પ્રભો, શ્રદ્ધા પૂરી અકલિત વ્યવસ્થા ય સ્તવવા:
સરે શું રોવાથી? પ્રકટ રડવું યે ન ઘટતું;
રુવે ન્હાનાં, તેનું શમન મુજ કર્તવ્ય જ છતું;
અને તો યે જ્યારે શિશિર રજની આ ઠરી જતી,
હવા યે પોતાના શ્વસનમહીં જ્યારે શમી જતી,
અને આશા ઊંચી દ્યુતિ નિજ સહે મૂર્છિત થતી,
પ્રભો, ત્યારે યે ના કુદરત ઉરે આ પ્રભવતી.
સોરઠો—હે ઉર-ધારણહાર, રોઉં કે રોઉં નહીં?
રે આ વ્હેતાં વાર, ઇચ્છા મુજ આધી રહી.

૨ ઝેરસુધા.

શિખરિણી—ત્હમે આપો છો તે બહુ બહુ થયાં ઓસડ હવે;
ન એ કૈંયે ફાવ્યાં; દિન દિન વધુ વ્યાધિ પજવે.
અરે આ મુઇ કાયા દરદમય પાકી ગઇ બધી,
દમે શ્વાસે શ્વાસે,—સહન કરવું ક્‌હો કયહિં સુધી !
હવે તો ઓ વ્હાલા, જલ ચુરણ ગોળી ઘૃત વટી,
ગમે તે કૈં આપી ઝટ દરદથી દ્યો કરી છુટી.
અરે આપો એવી નિંદર મધુરી ને સ્મિતભરી,
સરી કે તેમાં હું ડબક ડુબી જાઉં જીવન તરી!
સોરઠો—રે મુજ મસ્તકમાંડ, પચ્ચીશી મ્હાલ્યાં પુરી,
પૂરો છેલ્લો કોડ, ઝેરસુધા રેડો ગળે. ૨૦

૩ અર્થોક્તિ.

શિખરિણી—મ્હને ફર્ઝન્દો કે કટમખટલાની ન ફિકરો,
ત્હમે મ્હારે માથે કદિ ય પડવા એ નથી દીધી:
ત્હમારી રે હું યે શિશુસમ જ આખો ભવ હતી,
ઘટે છેલ્લે શ્વાસે શિશુસુકન એક ન ગુરુને.
પરન્તુ ઓ મ્હારા કઠણકુમળા પ્રીતમ, ત્હમે
ધરો છો જે છાતી બહિર જગતે ધીર નરની,
ત્હમારી જે ખ્યાતિ જડ અનુભવી શાણપણની,
અરે એ તો છે કેવળ કમઠની ઢાલ ઉપલી.
ત્હમે કો'ને કો'દી ઉરભિતર ખુલ્લું નથી કર્યું,
દીઠું જાણ્યું એ એકલડી તમ દાસી મુરખીએ;
અરે એ તો મારો મૃદુલ રસભીનો અનુપમ,
નહીં એ એકાકી જીવન જીરવે પ્રેમ વિહોન.
અહા આશા મોટી હક પણ અનેરો મુજ વડો,
સુખપ્રેમોદ્રેકે ભીંજવી ભીંજવી ઢાલ ઉપલી,
અને એ લાજાળું ભિતર કુળું ખોલી ખીલવીને,
સખા, ત્હારું હૈયું દ્વિદલ કરવા એક સરખું!
અરેરે, હું મૂર્ખી, સમજી નહિ વેળાસર બહુ,
અને જાણ્યું ત્યાં તો અવધ થઇ પૂરી જ સઘળી.
સોરઠા—રે જગજીવન તાત, અદકચરો આ ભવ કરી!
ને આ બુદ્ધિ-પ્રભાત ઘરથી કાં નહિ મોકલ્યું!

૪ જવાબ.

શિખરિણી—અરે ઘેલિ, ખાલી વિકલ મનની એ છ લહરી,
ડુબી વ્યાધિપૂરે, ઉપર ફુટતી આધિ-ચકરી.
પ્રભુની પત્રાળી જમી રહી અતૃપ્તિ ન ધરવી,
મહાયાત્રા માંડી નજર વળી પાછી ન કરવી.
મહાલ્યાં પચ્ચીશી સુખદુખ વિશે રંગરસથી,
રતિભક્તિ કીધી ઉભય મળી ઉદ્દામ મધુરી;
અને આપણુ બેનુ વધતું જતું અદ્વૈત જ લહ્યું,
બધી રીતે જીત્યાં સફલ સહચર્યા અનુભવી.
સોરઠો—ભ્રમણા છાંડો વ્યર્થ, પચ્ચીશી મ્હાલ્યાં પુરી,
સર્યાં જ ભવના અર્થ, ભવોદ્ધારે હરિ ન્હોતરે. ૫૦

૫ છેલ્લી યાચના.

શિખરિણી—ખરું વ્હાલા, સર્વે, પણ મુજ ઉરે આશય જુદો,
કહું તે શી રીતે, સુઝતું નથી, મૂઝાઉં અતિસેં.
વળી ક્યારે વાચા પણ અટકશે એ નવ લહું,
કહું ભાગ્યું તુટ્યું: પુરું મધુરું વ્હેનો, પ્રિયતમ.
હું તો ચાલી વ્હાલા, મુજ રવિ ખરે તારક સમો, ૫૫

૬ આરતી.

પૃથ્વી-(વહે નયન દોડતાં ઝરણ હોય શું પ્રાવૃષે, ૬૭
ફુટે રુધિર ઓષ્ઠથી દશનધાર પેશી જતાં;
ન તો ય શમવાય આ હૃદયભંગના તાટકા,
તુટે વહન શ્વાસનાં, ક્યમ વહે જ વાચા લહું.
પ્રભો, શમવ સ્વાર્થજન્ય ઉરશોક-તોફાનને,
–કરું સ્વજનની ઉમંગભર યોગ્ય આરાતિકા !)
પ્રિયે, મનુજ-યોનિથી વ્હર્ડો ઉદાર દેવી બન્યાં,
નમોસ્તુ ત્હમને,–અરે નયન, રોવું છાંડો જરા.
પ્રિયે, સહચરી હતાં, વચનબદ્ધ શિષ્યા હતાં,
ઉરોર્મિરત સેવિકા, પદ પદે જ છાયા હતાં,
તથાપિ સુકુમાર સુન્દર કુલીન હે વલ્લરી,
બન્યાં ગુણગણે જ આ પશુતણાં ત્હમે તો ગુરુ. ૭૮

અહો, કરું શી રીત હું કવન એ ગુરૂભાવનાં,
ખરી નમનતાઇકેરી અનિવાર્ય મોટાઇનાં,
ખરા જ નવનીતની અજિત વજ્રમયતાતણાં,
ખરી રતિતણા મદાન્ધ જનના વશીકારનાં!
સ્મરે બચપણે ભણ્યો, અજબ વાત રૂપે લહ્યું,
–ભલે વન ગજાવતો મૃગ ધ્રુજાવતો કેસરીઃ
સુકોમલ શુચિસ્મિતા પ્રણયલોચના પાસ એ

(ભુલી પ્રકૃતિ) દાસ રે રમતિયાળ સાથી બને !
પચીશ વરસોતણો અજબ સાથ એ આપણોઃ
નિહાળુંછ જ્યહાં અહીં થકી હું એહ-આરમ્ભને
મ્હને પણ દીસે છ એ અદભુંસેલ રેખા ભર્યોઃ
અને અગર દૃશ્ય તે જ જોવતો હું દૃષ્ટા સ્વયં,
તથાપિ નહિ ઓળખ્યું મુજથી જાય મુજ ભૂત એ.

સ્મરે રજનિઓ સખિ, યુગ સમાન એ આગલી?–
જ્યહાં તુજ સુધારણા જ મુજ એક ચિન્તા હતીઃ
જ્યહાં પતિ-અભેદ-બુદ્ધિ પતિ-દેવ-બુદ્ધિ રતા
હતી તુજ સુધારણા જ તુજ એક ચિન્તા વડીઃ
અહો અતલ મોહ એ! અહહ વ્યર્થ પીડા ત્હને!–
ખરી જરૂર તો જ્યહાં મુજ સુધારણાની હતી.
હતો હઠમદે રમન્ત નિજ સ્વપ્નલ્હેરોવિશે,–
બપૈ અતિતણો, સદા જ ઉડતો અસીમા ભણી.
નહીં જલ શું ભૂ-પડે મધુર તાજું વ્હેતું સદા?
નહીં જલ શું વર્ષતું અમિત ધાર આકાશથી?
નહીં છટ નહીં! ભલે સલિલ એહ પીતા બીજા,
હું તો અવર–દિવ્ય હું!–મુજ તૃષા અનેરી ખરે
છીપે ફક્ત મેઘપુંજશિખરે શિખાબાષ્પથી!

વંશસ્થ- અને ત્હમે દેવિ, ત્હમારું રૂપ તે
ક્યહાં, ક્યહાં રૂપ ત્હમારું આજનું!
કહે છ આત્મા ન વધે નહીં ઘટે,
વસન્તતિલકા–આત્માવિકાસ તમ શો દ્રુત સૌમ્ય દીઠો!
શિખરિણી-ન્હણે છે કાવેરી રમતી કપિદેવાલય કને,
અહીં છે આ રેવા,–ઉદધિભરતી મિષ્ટ કરતીઃ
હતાં કાવેરી શાં પ્રથમ વરસોમાં મુજ ત્હમે,
થયાં છોજી રેવા સમયપરિપાકે પ્રિયતમે. ૧૧૨

પૃથ્વી–અસંખ્ય સ્મરણો સ્ફુરે પચીશ વર્ષનાં સામટાં,
કંઈ પ્રણયમૌક્તિકો, કંઈ સહિષ્ણુતા-કૌતુકો,
કંઈ ધમક રોષની, કંઈ અતાગતા ટેકની,
કંઈ તપવડાઇ, ભોગ કંઈ આત્મભોગો નર્યા;
વિલમ્બિ કંઈ રૂસણાં મધુર શાં પરીણામમાં,
ખીલે વિરમતાં યથા દિવસ ચૈત્રની ચન્દ્રિકા!
સ્ફુરે સ્મરણ સર્વથી અધિક માંદગીઓતણાં,
ત્હમારી વળી માહરીઃ-અહહ, શો વિષમલોક આ! ૧૨૦
કરાલ દુખ જે અસહ્ય દુખ દેખવાં આપ્તનાં,
પરંતુ ભળતાં મહીં સુખ અવર્ણ્ય પણ કેહવાં!
બને વિકલ દેહ, ત્યાં જગત બાહ્ય ન્હાસે પરું,

હુપાહુપ મુકી વળી સ્થિર બને અહં માકડું;
જુએ નયન આપ્તને જ, ઉર સ્નેહ-ટેકો ચહે,
થવા સ્વજનને ખરે સ્વજન શ્રેષ્ઠ સંધિ મળે.
અહા, તન તળાંસવાં, શિર દબાવવાં એ મીઠાં,
ભળે ઉભય શ્વાસ જ્યાં, અબલ દીન બે જીવ જ્યાં,
જુદાઈ રૂપ ખોળિયાં ભુલી અનન્ય આત્મા બને.

વધ્યો વખત.
હાય!-જે અખુટ ભાસતો આશમાં
ખુટ્યો ખુટલ !
હાય!-જે કર હતો સદા ટેકવા,
ઉદાર ઉર–ઓસિયાગર દુખે સુખો સર્જવા,
પવિત્ર દૃગ–વેદિ એક મુજ જે વીસામો જગે,
વસે અવર દેહ તો ય મુજ જીવનો જીવ જે,
હરાય અહ ! તે ઘડી દિવસ પાંચ પન્દર મહીં.
(પ્રભો, પુરુષ છું: ભલે અગુણ–દુર્ગુણૌઘે ભર્યો,
ન એક અરિયે ચીંધ્યો:–ન કદિ ઓસરું પૌરુષે !)
પ્રિયે, નવ રડો, જુઓ શ્વસનરોધ સ્હેવાય ના;
થતોજ ભવ પૂર્ણ ત્યાં ન ઘટતી તથા ભાવિની.

જુઓ, ઘટઘટે ભર્યો અણુ અણુ વિશે ચોદિશે,
ત્હમો, હું, શિશુઓ મહીં, સકલ જીવ લઘુ ને મહા,
નદી ઉદધિ પર્વતે, નગર ગામ વેરાનમાં,
ગ્રહો રવિ નિહારિકા, નભવિતાન સ્વર્ગંગમાં;
પીએ પય અદુંધતું કુસુમ માતખોળે ત્યહાં,
ત્રુટી અવનિ ધગધગન્ત ઉભરાય લાવ્હા ત્યહાં;
વસે સમરસે; તનુ તનુથી ભવ્યતમ ભવ્યમાં,
અસંગ ! નિરહં ! અનન્ય ! પરમાત્મ ! નામો નર્યાં !
જુએ અગર કોઇ ક્યાંહિ સુખ-તેજ-શોભા-રતિ,
લહે અગર કોઇ ક્યાંહિ જીવ-પ્રેમ-ઇચ્છા-ગતિ,—
લહો સકલ તત્સતે જ ઋત તે, વૃથા અન્યથા,
ઘટે ફક્ત એતણાં પ્રણય-ધ્યાન-સેવા-કથા.
નમોસ્તુ ત્હમને સખિ, તમ વિશે રહ્યા એહને;
મ્હને પ્રણમવું જ તો મુજ વિશે નમો એહને.
વિદાય સખિ લ્યો દિયો, ખટક ખોટી ચિન્તા બધી,
શિવોર્મિ, શિવ સ્રોતઃપાત, શિવદ્દષ્ટિ જીવનનિધિ.

૭ જીવતું મોત.

પૃથ્વી.—સખે, ઉર થયેલ એક યમ વજ્ર-ઘાએ દ્વિધા
કરી, શકલ એકને ફગવતો ન દૃગ જાય જ્યાં.
રહ્યું શકલ તે ય તે ધ્રુજતું તન્તુ તન્તુ વિશે,
વહે વખત કારમો ચમકમિશ્ર મૂર્છામહીં.
વહે વખતઃ પ્રાક્તન-સ્મરણ-સૂર જાગે, વધે,
ખીલે, ઉર નિમંત્રતા અચુક એક ત્હારાભણી.
તું યે મનુજ બાપડું સહજ ધર્મ પ્રીછન્તું જે,
તણાઈ અહીં તે થકી સદય આર્ત આવ્યા કરે. ૧૬૩
ભલું તુજ હજો સદા,—દુખસમુદ્રના દ્વીપ હે,
સુશીતલ સુછાય પટ્ટ સજતો જ દુર્વાતણા,
અનેક ઋજુ બંકિમાં વહન ખાસ રેલાવતો,
મ્હને વિરમવા, મ્હને રુઝવવા, મ્હને ઠારવા,
નવા ઉજમથી મ્હને ફરિ ચ્હડાવવા યૌવને.

સખે, વિરમ. બન્ધુતા પ્રકટી જે મુછો ફૂટતાં,
ટકો તન ટકે જ્યહાં લગણ ત્યાં લગી આપણી.
વડીલ મુજ તાહરાં, તુજ વળી થયાં માહરાં,
તથૈવ શિશુ બેયનાં ઉભયનાં રહેજો બની.
વળી હિત વિશેષ મર્ત્ય જગમાંહિ જે જે કંઇ
મળે ક્ષણિક, વા સવાક્ષણિક,–તે હજો તાહરાં!
શું કામ ચમકે, સખે? ફક્ત દાખવું છું ત્હને
પટાન્તર વિમુક્ત, ધર્મ તુજ જેહ જોવા તણો:
સોરઠો–મોત, જીવતું મોત, એમાં વધુ વસમું કયું,
એ જ્ઞાનાગ્નિજ્યોત થકી ભલે ઉગર્યાં સખી! ૧૭૮

૮ દ્યુતિકણી.

પૃથ્વી–પ્રભો, ગઇ. રહી સદા તદપિ વ્યસ્ત બ્રહ્માંડમાં,
રહી દ્યુતિકણી વળી વિમલ પંડ–ઉંડાણમાં.
રહી દ્યુતિકણી સજે વદન વ્યસ્ત બ્રહ્માંડથી,
જુએ મુજ ભણી ઘણી વખત લોચનો માંડતી.
ઉઠે દ્યુતિકણી થકી ક્વચિત શબ્દછાયા વળી.

ઉઠે વદન સૂર એ અસલરૂપ માસો થયાં,
– નહીં ફકત સ્વપ્નમાં, વિજન માંહિ, ઐકાગ્ર્યમાં,
નહીં ફકત થાકમાં, વિપદમાં, ઉરગ્લાનિમાં,
– અકારણ ઉઠે શમે, સ્થલ બધે, દશા સર્વમાં,
ભમે મુજ સહે સદા ય, મુજ દેહછાયાસમાં.

નથી વદન એ નથી રટણ એ રહ્યાં સ્થૂલમાં,
– સહે નયન શ્રોત્ર સ્થૂલ કયમ સૂક્ષ્મ હુમલાજ એ ?
– સહે, નવ સહે ભલેઃ દ્યુતિકણી ઝગો સર્વદા !
બનો વિમલ વિમલ વિમલ નયન શ્રોત્ર ઉર પંડ આ. ૧૯૨

૧૦૧

ચોટી.

પદ–

દુનિયા આ છે ફાની, અરેરે! દુનિયા આ છે ફાની. ધ્રુવ.

નાજુક ચંચળ મધુરી બાળા, હેતપૂતળી રમતી,
ધરનું સ્મિત, ઉરફેરી ત્હાડક, સદા ય સૌને નમતી,
—અરેરે! દુ૦ ૨

લાડ વિશે ઉછરી, પણ જન્મી સૂક્ષ્મ જ ભોગી આપે,
વિદ્યાકણથી જ્ઞાન નિર્મળું લણિયું મતિપ્રતાપે,
—અરેરે! દુ૦ ૪

ફુટડી કાયા, મોહન કીકી, અલ્પ બોલ મૃદુ કેવા!
પરપીડા પેખી પોતાની,–પૂર્વ જન્મના હેવા!
—અરેરે! દુ૦ ૬

'મ્હાલીને શું?' 'જીવીને શું?' 'ભાવિચિન્તવન શાને?'
'સહન-હસન એકાક્ષર નહિ શું?' એ જ બોલતી તાને,
—અરેરે! દુ૦ ૮

પાકે વ્હેલું ખરે જ પ્હેલું,–અરરર કુદરત-ધારો!–
હું જેવા અદકચરા કેરો ક્રમે ના'વે આરો,
—અરેરે! દુ૦ ૧૦

દેવી અને યોગિરાજ.

॥ जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥

આત્મોપમ —ભાઈ,

મ્હારો આશય ત્હમને કયા રૂપમાં કહું એ વિચાર કરતો કરતો ગઇ કાલે હું મધ્યાહ્ન પછી બંગલા પાછળ હીંચકા ઉપર સુતો હતો. કંઈક માથું દુઃખતું હતું એટલે કપાળે તુલસી સુખડ અને મીઠા લીમડાનો લેપ કરેલો, તે સુકાવા આવ્યો હતો; અને ડીલ ભરાયું હોવાથી ઓઢેલા બનાતદુશાલાને લીધે ઘડી અર્દ્ધઘડીમાં પરસેવો વળશે એમ જણાતું હતું. વિચારમાં ને વિચારમાં, નાજુક ડાળિયોને પણ હલાવી ન શકે એવા મન્દ મન્દ પવનથી કુંડના સ્વચ્છ પાણીમાં રેખાઓ ઉપડતી હતી, તેની ઉપર નજર ઠરી રહી, અને એમ હું ઊંઘી ગયો. મગજની એકાગ્ર પ્રવૃત્તિની અસર અશક્ત શરીર પર થઇ. તથાપિ બળવાન ઇચ્છાથી પ્રેરાયેલી એ પ્રવૃત્તિ બન્ધ ન પડી. તેનો વિચિત્ર વિપર્યય થઇ ગયો, અને મ્હને સ્વપ્ન આવ્યું.

જાણે મહાયાત્રાએ નીકળી પડેલો હું ઉપનિષદોમાં અમર રહેલા જનક રાજાના વિદેહપુર આગળ આખા સંઘને વિદાય કરી, નિરન્તર ઉત્તર દિશામાં પ્રયાણ કરતો કરતો હિમાચલનાં અનેક ન્હાનાં શિખરો અને કોતરો મ્હડી

ઉતરી, છેવટ ગૌરીશંકર નામના એ ગિરિરાજના શ્રેષ્ઠ શિખર પાસે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં મ્હેં મનુષ્યદેહ ઉતારી પક્ષિરાજ ગરુડનો સમર્થ દેહ ધારણ કર્યો કે કેમ તે તો કોણ જાણે, પણ હું મનોવેગથી ગગન તરફ ઉડતો ગયો, અને ગૌરીશંકરનાં એક પછી એક મંડલ નીચે મુકતો ગયો. પહેલું વનસ્પતિ અને પશુપક્ષીનું મંડલ આવ્યું; પછી કાળા ચળકતા પત્થર અને સોનેરી ઘાસના ચ્હડતા ઉતરતા આટા-પાટાવાળું મંડલ આવ્યું; પછી વર્ષા અને શીકરશ્રીની સાથે ન્હાના મોટા શ્યામ અને ગૌર મેઘો અને ધુમસરાજિઓને ક્રીડા કરાવતા પવન અને તેના મિત્ર મેઘરાજનું મંડલ આવ્યું; પછી ગતિમાન બરફગિરિઓનું અને વચ્ચે વચ્ચે એ ગિરિઓમાંથી જ નીકળતાં હોવાથી મૂળ આગળ બરફ કરતાં પણ ઠંડાં, પણ નીચે મુખ આગળ વીજળીથી દીપી રહેલી શ્વેત અને અતિશય ઉષ્ણ વરાળથી છવાઇ રહેલાં, એવાં પાણીના અતિસંત્વર ધોધનું મંડલ આવ્યું; અને પછી ચારે તરફ ન્હાના ન્હાના બરફ—મિનારોથી કટિ પર્યન્ત સુશોભિત થયેલો, નભઃસ્તંભ જેવો, અખંડ, વજ્રમય, હિમનો બનેલો હિમપર્વત વિરાજી રહ્યો. ઉડતો ઉડતો કંઇક પળે તેની ટોચપર પહોંચ્યો, તો ત્યાં મ્હને ચારે દિશામાં દૃષ્ટિસીમાનો સ્પર્શ કરી રહેલા એક વિશાળ મેદાનની મધ્યમાં માનસસરનાં દર્શન થયાં. એ સરોવરનું પાણી એટલું બધું નિર્મળ અને પારદર્શક હતું

કે તેમાં છેક અંધારી રાતે નક્ષત્રોનું જ પ્રતિબિંબ પડતું. સૂર્ય કે ચંદ્રની એમાં પોતાનું મુખ નિહાળી જોવાની ઇચ્છા કદાપિ સફળ થતી ન હતી. કારણ કે ઉદયક્ષણમાં જન્મ પામતું જ્યેષ્ઠ કિરણ એની તરફ સંચરતું ત્યારથી તે અસ્ત-ક્ષણમાં જન્મ પામતું કનિષ્ઠ કિરણ—યમલોકમાં પણ કાલનો રાત દિવસમાં વિભાગ કરવા—એની અંદરથી નીસરી જતું, ત્યાં સુધી આખું સરોવર સૂર્યમય કે ચંદ્રમય બની રહી આકાશના સૂર્યચંદ્રને સહસ્ત્રધા આંજી નાખતું. માત્ર અંધારી રાતે તારાઓની હીરા જેવી ચળકથી એ સરોવરનો અંદરનો ભેદ માલુમ પડતો.

આ પ્રસંગે અમાવાસ્યા જ હશે, કેમ કે સરોવરના પાણી વિશે મ્હેં આવા કંઈ તર્ક કર્યા ન કર્યા એટલામાં તો તેની અંદર ઘણે ઉંડે ઝગઝગ થતા તારાઓથી સ્થળે સ્થળે મંડિત થયેલો એક આલીશાન મહેલ દીઠો. તુરત હું સરોવરમાં પડી કાચબાની માફક સીધો ઉતરવા મંડ્યો, અને પાણી કાપતો કાપતો મ્હારા દષ્ટવ્યને છેક ભોંયતળિયે જઇ પહોંચ્યો. અને ત્યાં જે દરવાજો પ્રથમ જણાયો તેમાં પ્રવેશ કરી, એક વિશાળ બાગ ઓળંગી, વચલા અવાસનાં લાંબા પગથિયાંની સીડી નિઃશંક ચ્હડી જઇ પહેલા પગથિયા પર અને એક બેવડા સ્તમ્ભની ઓથમાં પણ ચારે તરફ નજર નાખી સર્વ જોઇ શકું એવે સ્થળે બેસી ગયો. થોડી વાર તો આ નવી સૃષ્ટિમાં હું દિઙ્મૂઢ

રહ્યો. પણ પછી ધીમે ધીમે દૃષ્ટિ ઠરતી ગઇ અને આસપાસના પદાર્થો સ્પષ્ટ દેખાતા ગયા. મહેલની દિવાલો અને ફરસબન્ધી સ્વચ્છ તેજોમય સળંગ આરસની હતી; સ્તમ્ભો તથા બારીબારણાં સળંગ પોખરાજરંગી હાથી દાંતનાં હતાં. છત માનસસરનાં જલની જ હતી. અને ઉપસ્કરની સર્વ વસ્તુઓ એકમેકમાં અને દિવાલો સ્તમ્ભો તથા છતમાં એટલી બધી ભળી જતી કે આખો મહેલ બેશક અનેક સુન્દર અંશોનો બનેલો પણ એક જ સૌમ્ય સૌંદર્યપ્રતિમા થઇ રહ્યો હતો. જોતાં જોતાં મ્હને સહજ કલ્પના થઇ આવી કે છતના અને દિવાલો સ્તમ્ભો વગેરેના પદાર્થોમાં વસ્તુતાએ બિલકુલ ભેદ ન હતો, પણ આખો મહેલ માનસસરનાં જ જલમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ભિન્ન ભિન્ન સ્ફટિકોનો નિર્માયો હશે.

મહેલની અસખ્ય જડ વસ્તુઓ જોતાં હું કોણ જાણે ક્યારે થાકત, પણ ત્યાં એકાએક કોમલ પ્રકાશ ફેલાવતી એક મનોહર સ્ત્રી જલદેવીની ગતિથી ચાલી આવી મ્હારી સન્મુખ લટકતા છીપના હીંચકા ઉપર બેઠી. તેના હાથમાં એક વૈડૂર્યમણિનું ફલક હતું, જેમાંથી હીંચકા ખાતાં ખાતાં તે મોરપીછના ચન્દ્રક અને ભાત ભાતનાં પતંગિયાં વારાફરતી સ્રજતી ગઇ. ચંદ્રકો એક પછી એક હીંચકા પર અને તેની જેટલામાં ગતિ થયા કરતી તે પ્રદેશમાં પથરાઇ ગયા; પતગો ફલકમાંથી ઉત્પન્ન થતાં, હીંચકાના

મન્દાનિલથી કે સ્ત્રજનારીના સુકોમલ ઉચ્છવાસથી સજીવન થઇ તેના છૂટા અને ફરફરતા ચોટલાની આસપાસ તોરણો બાંધતા હોય તેમ ઉડવા લાગ્યા. અને તેના શરીરની ને વિશેષે કરીને મુખની કાન્તિ વધતી જ ગઇ. આવો દેખાવ જોનારને આસપાસની દુનિયાનું કે વખતનું કે પોતાની જાતનું પણ ભાન ક્યાંથી રહે! અફ્સોસ કે કેટલીક વારે ચંદ્રકો નિર્માતા બન્ધ પડ્યા છે, પતંગો ઓછા નિર્માતા જાય છે, અને હીંચકો ધીમો પડી ગયો છે, એમ મ્હને લાગ્યા વગર ન રહ્યું. અને સાવધાન થઇ જોઉં છું તો ફલક તેના ખોળા પરથી સરી પડ્યું, અને હીંચકો સ્થિર થઈ ગયો. સ્ત્રજનારીના મુખની કાન્તિ પણ સંકોચ પામી માત્ર તેના બે નેત્રમાં જઇને વસી. કંઇક ક્ષણ સુધી એ નેત્રો સામે હું જોઇ રહ્યો ખરો, પણ પછી મ્હારી આંખ ન ઠરી. પરંતુ મ્હેં નીચું જોયું, ઉંચું જોયું, બીજી તરફ જોયું, અને છેવટ હારીને આંખો મીંચી દીધી, તો પણ એ નેત્રો મ્હારી દૃષ્ટિ આગળથી ન ખસ્યાં. એ ઝગઝગતાં નેત્રોમાં જણાતા ચિન્તનના ગામ્ભીર્યથી હું હેરત થયો, તેમાં પ્રકટ થતી વેદનાની તીવ્રતાથી હું દીન થઇ ગયો.

આમ ને આમ કેટલી ઘડી ગઇ તે હું જાણતો નથી. પણ એની સામે ટગર ટગર જોતો–પગથિયાં ઉપર અને સ્તમ્ભમાં જડાઇને જ જેવો–હું બેઠો હતો, ત્યાં અગાધ

જલમાં ડુબકી મારનાર પાછો નીકળે તે પહેલાં જલ હાલવા માંડે છે, તેવો કંઈક ફેરફાર એના શરીરમાં થતો મ્હને જણાયો. નખથી કેશ સુધી એનું આખું શરીર સ્હેજ કંપ્યું, નેત્ર ફરકયાં, અને પછી એ સિંહાસન ઉપર ઉદ્વેગને પદચ્યુત કરી ક્રોધાગ્નિ ચ્હડી આવ્યો. ચોટલાનો દરેક વાળ અક્કડ થઇ ગયો, પતંગો ખસી જવા લાગ્યા, અને કંઈ ક્રૂર સંકલ્પના આવેશમાં સ્રજનારીએ એક ચન્દ્રકને પગના અંગૂઠા નીચે અને એક પતંગને હાથની આંગળિયો વચ્ચે દબાવ્યો. પરંતુ ત્યાં તો તુરત માનસસરની છતમાંથી એક યોગિરાજ ઉતરી આવ્યો, અને તેણે સ્રજનારીને પગે પડી કોમલ આગ્રહથી ચંદ્રકને તથા પતંગને ઉગાર્યાં, અને—

'ક્ષમા, ચંડિ, ગમે તેવી તોપણ એ આપણી સન્તતિ,",

કહી સ્નેહ અને વિનયથી હીંચકા આગળ ઉભો રહ્યો. દરામયાન સ્રજનારીના મુખ ઉપર અનેક લાગણીઓની ભરતી ઓટ થઇ ગઇ હતી. પણ યોગિરાજના અવાજના પરિચિત માર્દવથી તેનું સહસા સાંત્વન થયું. અને નિરાશા-તોફાનની છેલ્લી વીજળીના ચમકાર જેવા—કે પછી કેવળ વક્રતાના—સ્મિત સાથે તે બોલી:—

"કેટલું બધું દાક્ષિણ્ય! પણ આ તુચ્છ જીવોને પોતાના કહેતાં આપની અનુપમ સન્તતિને લાંછન લાગશે તેનો કંઈ વિચાર કર્યો?"

બોલતાં બોલતાં તેની હાસ્યબાણ મારવાની ઇચ્છા પ્રદીપ્ત

થઇ. અને યોગિરાજ ઉત્તર આપે તે પહેલાં એ વળી બોલી ઉઠી:

"કે ત્હમારું વાત્સલ્ય પણ મ્હારા જેવું જ? સૃષ્ટિઓ રચાતી હોય તે દરમિયાન તેમાં તન્મયતા, રચાઇ રહી કે તે તરફ વિરક્તિ; અને ક્વચિત્ એવું પણ બને કે મ્હારી માફક રચાઇ રહેતાંજ તેની ક્રોધાગ્નિને આહુતિ અપાય! માની જાવ છો જેવું હોય તેવું!"

—અને એમ કહેતાંની સાથે પોતાના ભાથામાંનાં ગાજવીજ બધાં ખપી જતાં વાદળી ગમ્ભીર આકાશને કેવલ અધીન થઇ જાય, તેમ સ્રજનારી હીંડોળેથી ઉભી થઇ, અને એક હાથ યોગિરાજને ખભે મુકી બીજે હાથ તેના લાંબા મુખરોમ ઉપર ફેરવવા લાગી.

યોગિરાજના મુખથી શબ્દ નહીં પણ સ્નેહપર્યાપ્તિના પ્રફુલ્લ ઉચ્ચારનું એક જ ચુમ્બન સ્રજનારીના સીમન્ત પર સર્યું; અને બંને હીંડોળે બેઠાં.

થોડી વાર પછી યોગિરાજ બોલ્યો:

"દેવિ, મ્હને માફ કરઃ યુગોના અનાદરની ક્ષમા કરઃ ના, હું કહું છું તે યોગ્ય જ છે. અથવા, આજ સુધી આપણે બંને ભ્રમમાં હતાં. અને દેવિ, હું ખરે જ કહું છું કે ત્હારા કરતાં મ્હારો ભ્રમ વિશેષ હતો. ત્હારા જેવા ઉગ્ર વિષાદ અને હૃદયમન્થનનો અનુભવ મ્હને ક્યારે થયો છે જે? અને એ નથી થયો તે શું હું મ્હારા દરેક સર્ગથી

પૂરેપૂરો સન્તોષ પામતો હતો કે? નહીં જ. પણ આપણે બંને હું મ્હારા અને તું ત્હારા સર્ગવિધાનમાં એમ મચ્યાં રહ્યાં, અને આપણા સ્નેહને–શું જીવનથી કે શું સર્ગવિધાનથી– અલગ રાખ્યો, તેનું બીજું શું પરિણામ આવે! સૃષ્ટિઓ રચતાં રચતાં યુગો વહી ગયા, આપણા અનન્ત જીવનના કેટલા કલ્પો ચાલ્યા ગયા; કેટલી સૃષ્ટિઓનો ત્હેં કટાક્ષમાં કહ્યું તેમ પ્રલય પણ થયો, અને એ જીવનખંડો પ્રાયશ્ચિત્તના પાવકમાં ભસ્મ થઇ ગયા; પરન્તુ સૌંદર્યનિર્માણનું કે પરમ જીવનનું આન્તર રહસ્ય તો આજે જ ખ્યાલમાં આવે છે. ખાતરી કરી જોઇશું, દેવી?"

ઉત્તરમાં દેવીએ યોગિરાજને ક્ષણભર પોતાની લતાદૃયમાં બન્દી રાખ્યો. અને યોગિરાજે ઉંચું જોતાં માનસસરમાંથી મોટાં મોટાં મોતીઓ ખરતાં ગયાં અને થોડી વારમાં તેનો કટિ પર્યન્ત ઉંચો ઢગ રચાઇ રહ્યો. તેની પાસે બંને ઘુંટણભર બેઠાં, અને વર્ષાઋતુની ભીની રેતીના ઢગલાઓમાંથી બાલકો દિલપસંદ ઘાટ રચે છે, તેટલી જ ઝડપથી આ નવું વિધાન ચાલવા માંડ્યું. મ્હારો આત્મા આંખની કીકીઓમાં આવીને બેઠો, અને મ્હને અનેક સૂક્ષ્મ લક્ષણોથી લાગ્યું કે મ્હારી માફક મહેલ અને બગીચાના સર્વ જડચેતન નિવાસીઓમાં, તેમ મહેલની આસપાસ આવી રહેલા તારાગણોમાં એ સર્ગ જોતાં ઉત્તરોત્તર અદ્ભુત આનન્દની ઉર્મિઓ સ્ફુરતી ગઇ. જેમ જેમ તેમનો

વિચાર સાકાર થતો ગયો, તેમ તેમ દરેક અંશ આગલા અંશો કરતાં ચ્હડિયાતો થતો ગયો, અને તે છતાં એ સર્વ અંશોની શોભા વધારતો ગયો. તેઓ શું સ્રજવા ઇચ્છે છે એ તો તુરત માલુમ પડ્યું. મોતીનો ઢગલો ઓછો થતો ગયો તેમ તેની અન્દરથી યોગિરાજ અને સ્રજનારીની પરસ્પર વિરુદ્ધ નહીં તોપણ વિજાતીય સુન્દરતાના સંસૃષ્ટ આધિય રૂપ એક પ્રતિમા ઉત્પન્ન થતી ગઇ. અને આશ્ચર્યની વાત એ હતી કે જે બાજુનું વિધાન મુખ્યત્વે સ્રજનારી કરતી હતી તે યોગિરાજમય અને જેનું યોગિરાજ કરતો હતો તે સ્રજનારીમય બનતી ગઇ.

* * * *

અને હવે પ્રતિમાવિધાન લગભગ પુરું થઇ ગયું. સ્રજનારી ઉઠીને હીંચકે બેઠી. અને યોગિરાજ પણ એક મોતીની બંને ભ્રમરો રચી બાકી રહેલાં બે મોતી હાથમાં રમાડતો ઉઠ્યો, અને આડી આંખે પ્રતિમા તરફ—કે સ્રજનારી તરફ—જોતો જોતો હીંચકા પાસે આવ્યો. સ્રજનારી જાણે તેને જોતી જ ન હોય અને પ્રતિમાના વિચારમાં જ નિમગ્ન હોય એમ બોલી: “અને હવે આ અર્ધનારીશ્વરને સજીવન કરવા.”

"અરે અધીરી!" કહી યોગિરાજે તેના ચિબુકને સ્પર્શ કરી મુખ ઉંચું કર્યું. "હજી તો એના નેત્રમાં કીકીઓ મુકવાની છે. પણ એ બધું તો" –

સૃજનારીના મુખ ઉપર સ્મિત ફરકતું હતું તેના આકર્ષણથી યોગિરાજનું વાક્ય અધૂરૂં રહ્યું. અને એ નીચો વળીને–

પણ આ શું? મ્હારા ગળા પર આ કોના હાથનો ભાર પડ્યો છે, અને આ મ્હારા પર વાંકી વળીને કોણ–દેવી–ચુમ્બન કરવા–આવી છે. "ત્હમારા મ્હોં પર તડકો આવતો હતો, એટલે મ્હારા મનમાં કે આ ડાળિયો ઉંચી નીચી કરૂં, ને ઊંઘો છો ત્યાં–એટલામાં તો જરા હાથ અડક્યો અને જાગી ગયા." મ્હેં એને મ્હારી પાસે લઇ એનો જ મનોરથ સફલ કરવા કર્યું. પણ એ તો ઉલટી ખસી ગઇ, અને બગલા જેવી ઉંચી ડોક કરી બંને હાથે ડાળિયોને સમી કરવા મંડી પડી. દશ પંદર ડાળિયોને આમતેમ ખેંચવા જતાં એક કુમળી ડાળ ભાગી ગઇ, એટલે એણે બધી જ તરછોડી મુકી, અને બોલી કે, "આ તો કંઇ ઠીક નથી થતું, ચાલો ને ઘરમાં!" "આપણી ક્યાં ના છે જે?"–કહેતો હું બેઠો થયો, ને કોઇ કોઇ માણસની વિચિત્ર આડાઇનો વિચાર કરવા લાગ્યો.

જન્મારામાં ફરી કોઇ વાર જોવા નહીં પામું એવી યોગિરાજની અર્ધનારીશ્વરની નેત્રરચના અને તેની સજીવન ક્રિયા જોવાની તો મ્હારી રહી, અને મિજાજ તો આનો ગયો. કઈં વાત! પણ પાછી બાજી ફરી ગઇ. દેવીમાં બીજા ગમે તે દોષ હોય પણ તેની નજર તો પ્રથમથી સૂક્ષ્મ અને ચંચલ છે. હું બેઠો થયો એટલામાં જ હું માંદો છું તેનું એને સહસા દર્શન–સ્મરણ–થયું, અને એ મ્હારી કને આવીને બેઠી. ઓઢેલું ખસેડી કાળજાની નાડી જોવાઇ, પગનાં તળિયાં તપાસાયાં, માથાંની ખબર પૂછાઇ, અને ધીમે રહીને સવાલ થયો, કે "સુદર્શન લેશો?" "ચાલો"; હું આળસ મરડી ઉઠ્યો; અને આંખોમાં ઘેન બતાવતો તથા ઠાવકે અવાજે બોલ્યો: "પણ મ્હારો હાથ ઝાલજો, નહીં તો આ દ્વીપના સ્તમ્ભોમાં ને પોખરાજના હીંચકાઓમાં ને પાણીની દિવાલોમાં હું અકળાઇ પડીશ." "જાઓ જાઓ! માંદા હઇએ ત્યારે તો કંઇ બોલતાં વિચાર રાખિયે? પોતાને તો મજાક, ને બીજાંના મનમાં કઈં કઈં થઇ જાય."

"સ્વપ્નમાં દીઠું હોય તે મજાક કહેવાતી હશે?" "હેં! ત્યારે તો અમને કહો. ના, અમારે સાંભળવું છે. એવું એવું અમને કહ્યા વગર ચાલે?" વગેરે, વગેરે, વગેરે.

જમી પરવારીને રાત્રે સવિસ્તર કહી સંભળાવ્યું. એક માત્ર ચુમ્બનની ક્ષુદ્ર લાલચમાં અમને જે અત્યંત નુક-

સાન કર્યું હતું તેને માટે ઘટતો ઠપકો પણ દીધો. પણ તેનો તો જવાબ રોકડો મળ્યો. "અમે શું જાણીએ કે પોતે સ્વપ્નલોકમાં વિરાજે છે? એવું એવું જોવામાં એકલ-પેટા થઇને અમને સાથે ન લઇ જાય તે એસ્તો!" અને આવી રમ્ય લવરી કરતાં કરતાં અમે ઊંઘી ગયાં.

હાલ એ જ વિ. આપના તરફ પણ કંઇ સ્વપ્ન કે જાગ્રત અવસ્થાના વિચાર વ્યવસાય ચાલ્યા હોય તો તે દસ્તૂર મુજબ જણાવવા કૃપા કરશો.

વિ. સ્નેહી

ટિપ્પણ.

જોડણી.

વ્હૈ જૈ-આવી જોડણી શુદ્ધ કે અશુદ્ધ એ જુદો સવાલ છે; શુદ્ધ હોય તો પણ અતિ વિચિત્ર છે, અને ગદ્યમાં એવી જોડણી કરતો નથી. પણ આપણે સાધારણ રીતે જે ચીપ્યા વગર બોલીએ છીએ તે પ્રમાણે-કઇ કઇ ગઇ જઇ થઇ દઇ લઇ લ્હઇ વઇ વ્હઇ સ્હઇ હઇ-એ માત્રાના ગણવામાં તેમ ઉચ્ચારણ ક્રિયાના એક એક એકમ (યુનિટ unit) ગણવામાં જરા વાંધો જણાતો નથી. આ જો ખરું હોય તો આપણી ગુજરાતી ભાષામાં એવા કોઇ શબ્દ કે શબ્દખંડને અક્ષરમેળ વૃત્તમાં એક ગુરુનું સ્થાન આપવામાં પણ વાંધો નથી. અને સવાલ માત્ર એ રહ્યો કે એવા કોઇ શબ્દ કે શબ્દખંડને એક ગુરુ ગણેલો હોય ત્યારે તેને લખવો શી રીતે. ચાલતી જોડણી પ્રમાણે વ્હઇ કઇ એમ લખતાં તો તે અક્ષરમેળ વૃત્તમાં એક ગુરુ ગણાશે જ નહીં; માટે નવું ચિહ્ન યોજીને -કઇ-એવી કોઇ રીતે લખવું પડે, અથવા તો મ્હારી રીતે લખવું પડે; અને નવું ચિહ્ન યોજવાના કરતાં મ્હારી રીત જ ઓછી વિચિત્ર છે.

ફળ્યું, શકું-અનુસ્વારવાળો અંત્ય ઉકાર ગુરુ જ ગણ્યો છે; લઘુ લેવાનો હોય ત્યાં ત્યાં બધે ⌣ આ લઘુચિહ્ન મુકવું જોઇએ, પણ તે જ્યાં આવશ્યક લાગ્યું ત્યાં જ મુકેલું છે.

ગ્ર ત્ર દ્ર પ્ર સ્ર એવા સંયુક્તાક્ષરને લીધે આગલો લઘુ સ્વર ગુજરાતી પદ્યમાં પરાણે જ લઘુ બોલી શકાય એમ નથી; ગુજરાતી શબ્દો અને શબ્દખંડોમાં અંત્ય અ ઘણી વાર અછડતો જ બોલાય છે, એટલે એના પછી રપ ન્ય જેવા જોડાક્ષર આવે તો યે એ અ પરાણે જ લઘુ બોલી શકાય એમ નથી; કેટલીક વાર એ નિયમને માન આપવા પરાણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ ત્યારે જ એ નિયમ પ્રમાણેનું ઉચ્ચારણ થઇ શકે છે; ટુંકામાં, જોડાક્ષર આગળનો લઘુ સ્વર તે પદ્યમાં ગુરુ એ સંસ્કૃત છન્દઃશાસ્ત્રનો જાણીતો નિયમ ગુજરાતી પદ્યમાં સર્વત્ર લાગુ પાડવાનો નથી. આવા દાખલાઓમાં ⌣ – આ ચિન્હો બધે સ્થલે મુકેલાં નથી; વાંચનાર મેળે યથાયોગ્ય નહીં વાંચે અને પંક્તિનો ઘાણ વાળશે એમ લાગ્યું ત્યાં જ મુકેલાં છે; કેમકે એ ચિન્હો ઘણાં થતાં આંખને કંટાળો આપે છે.

આ કારણને લીધે અને વળી આપણી રૂઢ જોડણીના કરતાં આપણા રૂઢ ઉચ્ચારણમાં વિકલ્પો ઘણા વધારે છે એ હકીકત ધ્યાનમાં લઇને ચાલતી જોડણીનાં લઘુ ગુરુ ઇ ઉ કોઇ કોઇ ઠેકાણે ત્યજી પદ્ય જેવું ઉચ્ચારણ માગી લે તેવાં ઇ ઉ લખેલાં છે; દુખ, દુઃખ, એમ એક જ શબ્દ બે રીતે

લખવામાં વાંધો ગણ્યો નથી: વગેરે વગેરે જે કંઇ છૂટ લીધેલી છે તે સરવાળે બહુ ઓછી જણાશે એવી આશા છે. પદ્યલેખનમાં જોડણીની શુદ્ધિ અને એકાકારતા (કન્સિસ્ટન્સી consistency) જાળવવાના કરતાં તે તે ઠેકાણે ઇષ્ટ ઉચ્ચારણની સુગમતા કરી આપવાની જરૂર જ વિશેષ છે.

અર્પણ.

૪–૫ किमपि द्रव्यं, समानधर्मा એ મહાકવિ ભવભૂતિનાં વચનો સુપ્રસિદ્ધ છે.

મયિ રક્ત, મ્હારા તરફ સ્નેહનો પક્ષપાત ધરનારા; મ્હારી કૃતિઓના ગુણદોષ પક્ષપાતની દૃષ્ટિએ જોનારા.

૬ **દેશકાલ**, દેશ કાલ વગેરે આખી પરિસ્થિતિ.

૭–૧૪ સંગ્રહનું નામ ભણકાર રાખ્યું છે તે આ અર્થમાં. **વડા સહોદર**, **ખરા સ્વજન**, શરીરના સગા કરતાં આવા માનસિક સગા વિશેષ છે.

૧૧ **મનને**, મનનમાં.

૧૨–૧૩ ક્ષુબ્ધ મલિન છીછર જલમાંના પ્રતિબિમ્બ તે એવાસ્તો. બિમ્બ પ્રતિબિમ્બ એટલે અહીં આકૃતિ નહીં, ધ્વનિ. **પ્રસન્નબિમ્બ**, જેના બિમ્બ મુકાબલે કંઇ સારા ઉઠ્યા એવા. મૂલ સૂર એ તો જુદી જ અનિર્વચનીય વસ્તુ છે; આ તો તેના માત્ર પ્રતિધ્વનિ, અને તે ય જેવા ઝીલી શકયો તેવા.

ભણકારા.

આ, અદૃષ્ટિ દર્શન અને કવિની સ્નેહતૃષ્ણા ઇ૦ સ૦ ૧૮૯૩ કે તે પહેલાં લખાયેલાં; એ પહેલાંની એકે પદ્યકૃતિ રાખી નથી.

૧ ઊભાં, બંને તટનાં.

૩ વારિ—રેવાજી અને રેવાજીનાં પાણી માટે ભરૂચીઓ ઘણું ખરું બહુવચન વાપરે છે.

૫–૮– ચંદ્રિકા ઉંચે; આછી આછી વાદળીઓનું જાળીવાળું વસ્ત્ર તે કુસુમ વસન, ફુલની ચાદર, ચંદ્રિકા અને નીચેના જગતની વચ્ચે; ઊંઘતું જગત પોતાની કાન્તિ પૂરેપૂરી જુએ તો રખે જાગી જાય, માટે જ જાણે ચંદ્રિકાએ આ ફુલની ચાદર પહેરેલી. નદી, તટધુમસ, આ ફુલની ચાદર, અને વચમાં રહેલી આછી કુસુમવસનના સુન્દર ઝુરખામાંથી નીચે ઉતરી શકી તેટલી ચંદ્રિકાદ્યુતિ, એ બધું મળીને બનેલું બીડેલું કમલ તેમાં વાયુ મૃદુપદે ડોલે છે, લોટે છેઃ સૌંદર્યઘેલો બંધાઇ રહેવામાં જ મગ્ન છેઃ કમલમાં અલિ બંધાઇ રહે તેમ.

૯–૧૪ કવિ પણ આ અલિ કે વાયુ જેવો જ. અને આ સ્થિતિમાં કવિહૃદયમાં કંઇ ઓર ભણકારા અર્ધસ્ફુટ સ્ફુરે છે—કેવા છાના, કેવા વિમલ, કેવા મીઠા, કેવા આર્દ્ર! એ ભણકારા ક્યાંથી? શા? આત્માના ઉંડાણોથી ઉપર ફુટી આવતાં ઝરણો, પ્રકૃતિનાં ગૂઢ સ્ફુરણો, કે વ્યોમની

ભવ્યતાઓમાંથી નીચે ઉતરી આવતા ઇશ્વરપ્રસાદ઼ુ?

બીન–કવિતાદેવીનું વાદ્ય. રાજાના ચિત્રમાં જેમ માથે મુકુટનો કે જમણા હાથમાં રાજ્યદંડનો આકાર અવશ્ય જોઇએ, તેમ કવિના ચિત્રમાં કવિતા દેવીની સંજ્ઞા તરીકે તેનું વાદ્ય જોઇએ.

ફેન, ફીણ. રજત, રૂપું. આકાશગંગાની રૂપેરી રજ.

સેહેની, આ અમારું કુળ નામ છે. એતી પ્રકટ થઇ ત્યાં સુધી પદ્યકૃતિઓ તળે સહીને ઠેકાણે આ સંજ્ઞા મુકતો.

વીણાહૃદય.

પરણ, પર્ણ. દીંસે, દિવસે. કવિહૃદયમાં ગર્વ હોય છે તે પણ આ કડીમાં સ્પષ્ટ છે.

કવિની સ્નેહતૃષ્ણા.

૨ પ્રાણીમાત્રના શિરોમણિ માનવી જેવાં જ દેખાય, જરા ખોડ ન મળે; પણ કાં તો એમનામાં સ્નેહ નથી કે કવિમાં કંઇ વિલક્ષણતા છેઃ કવિને સન્તોષ થાય એવું સ્નેહી તેને મળતું જ નથી, તે ફરી ફરીને નિરાશ થાય છે; અને તોપણ તેની તૃષા એવી છે કે શું કરે, ફરી ફરીને પીવા દોડે છે.

૯ કમળાવાળો બધે પીળું જુએ તેમ કવિસ્નેહી સામાને પણ સ્નેહી દેખે છે; અને પછી નિરાશ તો થાય છે, ત્યારે એનું દુઃખ કેવું?–ઉન્માદમાં નિર્જીવને સજીવ ગણી લે તેને ભાન આવતાં જેવું દુઃખ થાય તેવુંઃ જિગરને ઉથલાવી નાખે તેવું.

વીણાહૃદયની ટીકામાં જે હુંપદ કહ્યું તે આમાં પણ છે. હુંપદ અને ઉત્કટતા કિશોરાવસ્થાના જુસ્સાઓમાં સહજ છે. સાથે કવિ તે બસ આવો, સૌંદર્ય ભાવનાનો અધિકારી, તેનાં હક્ક આવા, તે આમ જ વર્તી શકે, વગેરે વગેરે અસ્ફુટ પણ આચરણમાં અનેક પ્રકારે મુકાતી ધુન બાયરન (Byron) અને શેલિ (Shelley) જેવાની કવિતાના અર્ધદગ્ધ જ્ઞાનથી આપણી કૉલેજોમાં ભણતા ઘણાને ભરાય છે, અને વત્તાઓછા સમય સુધી તેમને લીલાં પીળાં દેખાડે છે.

કવિનું એકાન્ત.

એતી, આરોહણ, આ, અને **પ્રાર્થના** (પ્રેમનો દિવસ, ખંડ ૮) છપ્પનિયાના ચાતુર્માસમાં લખાયાં. ૯ **મને**, મનથી.

૧૦ **દેવિ**, ખરા ગાનની હે દેવિ, આ લોકો આ તુચ્છ વસ્તુને ગાન કહેતાં જાણતા પણ નથી કે ત્હારી ઘોર અવમાનના થાય છે,–એમને ક્ષમા કર. કવિતામાધુર્ય સંગીતના માધુર્યના કરતાં એટલું તો ઉંચું છે કે બેની સરખામણી જ ન થઇ શકે! ખરી રીતે કવિતામાધુર્ય જ **ગાન** છે; પણ જેઓને એનું ભાન જ નથી, તેઓ સંગીત –તુચ્છ સંગીત–ને ગાનનું નામ આપવાની ધૃષ્ટતા કરી અજાણતાં જ ત્હારું અપમાન કરે છે. ૧૪ **વિધુ**, ચન્દ્ર.

કવિનું કર્તવ્ય.

ઇ. સ. ૧૮૯૪ પહેલાં લખાયું.

૨ **આત્મ**, પોતાના. ૪ **નિજાત્મા**, નિજ આત્મા.

૬ **લોલકું**, લોલક આ દષ્ટિએ કેટલું તુચ્છ છે તે દર્શાવવા લોલકું કહ્યું છે. ૮ **જ**, બધા જ.

૧૦ **શ્વસન**, પૃથ્વીના પ્રાણ નિયમિત ચક્રગતિમાં ફરે છે, અને અનુક્રમે વસન્તાદિ ઋતુઓનું રૂપ ધારણ કરે છે; એ રૂપ વધારે સ્થૂલ વનસ્પતિસૃષ્ટિ પણ અનુક્રમે ધારણ કરે છેઃ ચક્રગતિમાં ફરતા શ્વસનની બંસી બની રહે છે; તેમ તું પણ.

૧૧ **સરખાં**, સમરેખ. સરખાવો, મરાઠી સુરેख.

૧૨ **નિમ્ન**, નીચું, વિનત, વિનમ્ર (humble). **ઓઘ**, પ્રવાહ.

૧૬ **કરણ**, જ્ઞાનેંદ્રિયો. ૧૭ **આસ્તીન**, શ્રદ્ધાઓ, ધર્મો.

૧૮ **વિષયે**, બાહ્યાકાર, નામ, રૂપ, આચાર, આદિમાં.

૧૯ કલ્પના રૂપ પ્રાણઃ ત્હારી કલ્પના જે ત્હારો પ્રાણ છે તે. ૨૪ **ફેલક**, થર (layer).

૨૬ **તરંગ-લય**, તરંગો અને લયો, ગતિઓ અને વિરામો, સમતોલ સંવાદી ગતિઓ અને સ્થિતિઓ.

૨૭ **સર્ગ**, ત્હારો સર્ગ, ત્હારી કૃતિ.

૨૮ **ક્ષણે**, ક્ષણ એ, એક ક્ષણ પણ.

આત્મબોધ.

સુદર્શન માસિકમાં ઇ. સ. ૧૯૦૦માં પ્રથમ પ્રકટ થયું. પૃથ્વીની ચાલનું પદ. આ, ગજલ, અંજની ગીત, અષ્ટપદી

વીણાહૃદયની ટીકામાં જે હુંપદ કહ્યું તે આમાં પણ છે. હુંપદ અને ઉત્કટતા કિશોરાવસ્થાના જુસ્સાઓમાં સહજ છે. સાથે કવિ તે બસ આવો, સૌંદર્ય ભાવનાનો અધિકારી, તેના હક્ક આવા, તે આમ જ વર્તી શકે, વગેરે વગેરે અસ્ફુટ પણ આચરણમાં અનેક પ્રકારે મુકાતી ધુન બાયરન (Byron) અને શેલિ (Shelley) જેવાની કવિતાના અર્ધદગ્ધ જ્ઞાનથી આપણી કૉલેજોમાં ભણતા ઘણાને ભરાય છે, અને વત્તાઓછા સમય સુધી તેમને લીલાં પીળાં દેખાડે છે.

કવિનું એકાન્ત.

ખેતી, **આરોહણ**, **આ**, **અને** **પ્રાર્થના** (પ્રેમનો દિવસ, ખંડ ૮) છપ્પનિયાના ચાતુર્માસમાં લખાયાં. ૯ **મને**, મનથી.

૧૦ **દેવિ**, ખરા ગાનની હે દેવિ, આ લોકો આ તુચ્છ વસ્તુને ગાન કહેતાં જાણતા પણ નથી કે ત્હારી ઘોર અવમાનના થાય છે,–એમને ક્ષમા કર. કવિતામાધુર્ય સંગીતના માધુર્યના કરતાં એટલું તો ઉંચું છે કે બેની સરખામણી જ ન થઇ શકે! ખરી રીતે કવિતામાધુર્ય જ **ગાન** છે; પણ જેઓને એનું ભાન જ નથી, તેઓ સંગીત –તુચ્છ સંગીત–ને ગાનનું નામ આપવાની ધૃષ્ટતા કરી અજાણતાં જ ત્હારું અપમાન કરે છે. ૧૪ **વિધુ**, ચન્દ્ર.

કવિનું કર્તવ્ય.

ઇ. સ. ૧૮૯૪ પહેલાં લખાયું.

૨ **આત્મ**, પોતાના. ૪ **નિજાત્મા**, નિજ આત્મા.

૬ **લોલકું**, લોલક આ દૃષ્ટિએ કેટલું તુચ્છ છે તે દર્શાવવા લોલકું કહ્યું છે. ૮ **જ**, બધા જ.

૧૦ **શ્વસન**, પૃથ્વીનો પ્રાણ નિયમિત ચક્રગતિમાં ફરે છે, અને અનુક્રમે વસન્તાદિ ઋતુઓનું રૂપ ધારણ કરે છે; એ રૂપ વધારે સ્થૂલ વનસ્પતિસૃષ્ટિ પણ અનુક્રમે ધારણ કરે છેઃ ચક્રગતિમાં ફરતા શ્વસનની બંસી બની રહે છે; તેમ તું પણ.

૧૧ **સરખાં**, સમરેખ. સરખાવો, મરાઠી સુરેખ.

૧૨ **નિમ્ન**, નીચું, વિનત, વિનમ્ર (humble). ઓઘ, પ્રવાહ.

૧૬ કરણ, જ્ઞાનેંદ્રિયો. ૧૭ **આઝીન**, શ્રદ્ધાઓ, ધર્મો.

૧૮ વિષયે, બાહ્યાકાર, નામ, રૂપ, આચાર, આદિમાં.

૧૯ કલ્પના રૂપ પ્રાણઃ ત્હારી કલ્પના જે ત્હારો પ્રાણ છે તે. ૨૪ ફલક, થર (layer).

૨૬ **તરંગ-લય**, તરંગો અને લયો, ગતિઓ અને વિરામો, સમતોલ સંવાદી ગતિઓ અને સ્થિતિઓ.

૨૭ **સર્ગ**, ત્હારો સર્ગ, ત્હારી કૃતિ.

૨૮ **ક્ષણે**, ક્ષણ્ એ, એક ક્ષણ પણ.

આત્મબોધ.

સુદર્શન માસિકમાં ઇ. સ. ૧૯૦૦માં પ્રથમ પ્રકટ થયું. પૃથ્વીની ચાલનું પદ. આ, ગજલ, અંજની ગીત, અષ્ટપદી

વીણાહૃદયની ટીકામાં જે હુંપદ કહ્યું તે આમાં પણ છે. હુંપદ અને ઉત્કટતા કિશોરાવસ્થાના જુસ્સાઓમાં સહજ છે. સાથે કવિ તે બસ આવો, સૌંદર્ય ભાવનાનો અધિકારી, તેના હક્ક આવા, તે આમ જ વર્તી શકે, વગેરે વગેરે અસ્ફુટ પણ આચરણમાં અનેક પ્રકારે મુકાતી ધુન બાયરન (Byron) અને શેલિ (Shelley) જેવાની કવિતાના અર્ધદગ્ધ જ્ઞાનથી આપણી કૉલેજોમાં ભણતા ઘણાને ભરાય છે, અને વત્તાઓછા સમય સુધી તેમને લીલાં પીળાં દેખાડે છે.

કવિનું એકાન્ત.

ખેતી, આરોહણ, આ, અને **પ્રાર્થના** (પ્રેમનો દિવસ, ખંડ ૮) છપ્પનિયાના ચાતુર્માસમાં લખાયાં. ૯ **મને,** મનથી.

૧૦ **દેવિ,** ખરા ગાનની હે દેવિ, આ લોકો આ તુચ્છ વસ્તુને ગાન કહેતાં જાણતા પણ નથી કે ત્હારી ઘોર અવમાનના થાય છે,—એમને ક્ષમા કર. કવિતામાધુર્ય સંગીતના માધુર્યના કરતાં એટલું તો ઉંચું છે કે બેની સરખામણી જ ન થઇ શકે! ખરી રીતે કવિતામાધુર્ય જ **ગાન** છે; પણ જેઓને એનું ભાન જ નથી, તેઓ સંગીત —તુચ્છ સંગીત—ને ગાનનું નામ આપવાની ધૃષ્ટતા કરી અજાણતાં જ ત્હારું અપમાન કરે છે. ૧૪ **વિધુ,** ચન્દ્ર.

કવિનું કર્તવ્ય.

ઇ. સ. ૧૮૯૪ પહેલાં લખાયું.

૨ **આત્મ**, પોતાના. ૪ **નિજાત્મા**, નિજ આત્મા.

૬ **લોલકું**, લોલક આ દૃષ્ટિએ કેટલું તુચ્છ છે તે દર્શાવવા લોલકું કહ્યું છે. ૮ **જ**, બધા જ.

૧૦ **શ્વસન**, પૃથ્વીનો પ્રાણ નિયમિત ચક્રગતિમાં ફરે છે, અને અનુક્રમે વસન્તાદિ ઋતુઓનું રૂપ ધારણ કરે છે; એ રૂપ વધારે સ્થૂલ વનસ્પતિસૃષ્ટિ પણ અનુક્રમે ધારણ કરે છે: ચક્રગતિમાં ફરતા શ્વસનની બંસી બની રહે છે; તેમ તું પણ.

૧૧ **સરખાં**, સમરેખ. સરખાવો, મરાઠી સુરેખ.

૧૨ **નિમ્ન**, નીચું, વિનત, વિનમ્ર (humble). ઓઘ, પ્રવાહ.

૧૬ **કરણ**, જ્ઞાનેંદ્રિયો. ૧૭ **આકીન**, શ્રદ્ધાઓ, ધર્મો.

૧૮ **વિષયે**, બાહ્યાકાર, નામ, રૂપ, આચાર, આદિમાં.

૧૯ કલ્પના રૂપ પ્રાણ: ત્હારી કલ્પના જે ત્હારો પ્રાણ છે તે. ૨૪ **ફૂલક**, થર (layer).

૨૬ **તરંગ-લય**, તરંગો અને લયો, ગતિઓ અને વિરામો, સમતોલ સંવાદી ગતિઓ અને સ્થિતિઓ.

૨૭ **સર્ગ**, ત્હારો સર્ગ, ત્હારી કૃતિ.

૨૮ **ક્ષણે**, ક્ષણ્ એ, એક ક્ષણ પણ.

આત્મબોધ.

સુદર્શન માસિકમાં ઇ. સ. ૧૯૦૦માં પ્રથમ પ્રકટ થયું. પૃથ્વીની ચાલનું પદ. આ, ગજલ, અંજની ગીત, અષ્ટપદી

વગેરે જે જુજ પદો અર્થાત્ ગેય કૃતિઓ આ સંગ્રહમાં છે, તે જુદી જુદી લઢણે ગાઇ શકાય એવી હોવાથી તેમાં લઘુ ગુરુ દર્શક ⌣ – ચિન્હો મુકેલાં નથી.

૪ **ધરની**, અને આગળ **ત્યજની**, ધર ને, ત્યજ ને; આવા પ્રયોગોમાં ભરૂચ સુરતમાં ને નો ની બોલાય છે, જે ઘણું ખરું લઘુ બોલાય છે; તથા જે શબ્દ જોડે તે આવે છે તેના અંત્ય કે ઉપાંત્ય સ્વરે ભાર–થડક (સ્ટ્રેસ–ॲક્સન્ટ) પડે છે.

૭ **વમળ**, આંતર તોફાનનાં; જુની પ્રકૃતિ ફેરવી નવી ઉપજાવવા જતાં દરેકને અનુભવવાં પડે છે તે. **વામ**, તરી ઉતર.

૧૨ **મામ**, હુંપદ, અહંકારનો મદ. ૧૩ **વિતથ**, ખોટી.

૧૫ **સતતજ્યોતિ**, કર્તવ્ય ખરેખર દીઠું હોય તે માણસ મુશ્કેલીઓનાં આવાં વધારી વધારીને દર્શન કરી કરીને પાછો હઠે ખરો કે?

એક તોડેલી ડાળ.

ઇ. સ. ૧૮૯૩ ના જ્ઞાનદર્શનમાં **પછી વૃધ્ધો ભેગા** ત્યાંથી માંડીને પ્રકટ થયું હતું. પહેલા સર્ગમાંના વિષયોમાંનો પહેલો વિષય માત્ર છે. પ્રકટ કરતાં સ્વ. અનુપરામ મીઠાલાલ દીનબંધુએ જે નામ આપેલું તેજ કાયમ રાખ્યું છે.

૪ **જ્યોત્સ્ના**, પ્રકાશ. ૫ **સજ**, સજ્જ.

૭ **સુની**, સુણતાં; એ પ્રમાણે આગળ પણ.

૮ **જૌહર**, કેસરિયાં કરવાનો ડંકો.

૧૬ **સમર બિચ**, રણક્ષેત્રમાં, રણ દરમિયાન.

૧૯ **ભાલ** અને **કંઠ તેજી** ઘોડીના.

૨૩ આ એક જુવાન નહીં, આખા પ્રદેશના બધા જ જુવાનો એટલી જ ત્વરાથી ચાલી ગયા.

૨૭ દુર્ગ, કિલ્લા નહીં, કિલ્લા પછીની જ લીટીમાં આવે છે.

૨૮ **અધર-જીવ**, અદ્ધર જીવની સ્થિતિ.

૩૭ **તાર્યું**, તારેલું હતું. ૩૮–તે મહાત્માઓનાં.

૪૦ નિજ આશ્વાસન.

અગાસી ઉપર.

ઇ. સ. ૧૮૯૭–૮ માં લખેલું: મંગલાલાપ પૂરો છે.

૨ સાથે લઇ અગાસી ચ્હડું. **સુન્દરી**, એ નામનું વાદ્ય, પણ જરા સજીવધર્મારોપની છાંટ છે. અનિલ અને નિશાશાન્તિને પણ યુગ્મ જેવાં ગણ્યાં છે.

૫ ગુણ, તાર સજ્યું, ગુણ ખીલવું, બંને.

૧૩ **સર્મરો**, પવનના અવાજ ઉપરથી સુસવાટ, ખડખડ જેવા અનેક નકલી શબ્દો અનેક ભાષાઓમાં થયેલા છેઃ સરખાવો ઇં. rustle, સં. तालीवनमर्मरेषु (रघुवंश).

૧૫ **કલોલ**, કલ્લોલ. **નીડ**, માળો. ૨૦ **મેદની**, ઠઠ.

૨૬ **સહકારકુંજ**, આંબાવાડીઓ. ૨૭ **પલાશ**, ખાખરો.

૨૯ **કુન્તલ**, વાળ. ૩૦ **આવી**, આ પ્રકારની: છબીઓ આવીને એમ અર્થ નથી. ૩૬ **કિરણ કિરે**, ફેંકે, વિખેરે.

અર્પણ.

ઇ. સ. ૧૯૧૩ માં એક **બીજનું** અદ્‌ભુત દર્શન થતાં તેના વર્ણનરૂપે લખાયું અને તેથી આમાં એ વર્ણન, અને તે વખતે તુરત જ પૂરા થયેલ **પ્રેમના દિવસનું** અર્પણ, એ બે વિષયો છે, જેમાંનો બીજો પ્રધાન છે.

૨ લખાતાં લખાતાં જ ઘણાખરા ખંડો વાંચ્યા.

૯ આવા અર્ધસ્ફુટ સૂચનોના કાવ્યમાં એક કરતાં વધારે વિષયો હોય તે એકબીજાને પોષે, અને એ અન્યોન્ય પોષણનું લાલિત્ય સૂચનોની અર્ધસ્ફુટતામાં જ, એટલે કૃતિની દરેક રેખા વિવક્ષિત બધા વિષયોને એકસરખી લાગુ પાડવા જતાં અનર્થ જ થાય. જરા યુક્તિથી કે દૂરાન્વય વડે (વાકયને જરા મચડીને કે શબ્દોને જરા તાણીને) કે ઉકત અર્થમાં કંઈક વધઘટથી દરેક રેખા સૌ વિષયોને લાગુ તો પાડી શકાય, પણ એમ કરવા જતાં કૃતિની મુગ્ધતા ઉડી જવાની. આમાં સંધ્યા અને દેવીની અન્યોન્ય ઉપમાનોપમેયતા છે, અને તેમાંથી કંઈક ફલિત થતી તો કંઈક તેને પોષતી કવિ અને રવિની અન્યોન્ય ઉપમાનોપમેયતા છે; વળી આ મુખ્ય ઉપમાનોપમેય યુગલમાંથી બીજાં પણ એવાં કે વધારે અસ્ફુટ ઉપમાનોપમેય ફુટે છે.

૧૪ **પહીં**, પેલી વાદળીમાં.

૧૫ **પ્રેમ કાવ્ય**, **પ્રેમનો દિવસ** એ કાવ્ય, પ્રેમ જેનો વિષય છે એ કાવ્ય. એ કાવ્યના સુરને પણ વહેતા મુકું છું.

૧૬-૨૨ એ કાવ્યના સુરોને, એ કાવ્યના ખંડોને કહ્યું છે.

૧૭ તાત, કવિ, ત્હમને પદ્યબંધના દેહમાં બાંધી ત્હમારું વ્યક્તિત્વ સ્રજનાર; સંધ્યાની વાદળીઓ આ સર્વ હિતના ઢગલા લીલાવલિએ સાધતી ફુલના ઢગલાઓ જેવી શાંત ધેરા તેજોમય રંગોમાં ખીલી રહેલી છે, તેમના વ્યક્તિત્વનો તાત કોણ? રવિ, અદૃષ્ટક્રિય, અદૃશ્ય ભાગે રહેલો, તથાપિ. વચન અંતિમ, ત્હમને સ્વતંત્ર કરતાં ત્હમને છેલ્લી આજ્ઞા કરું છું.

૨૨ **ઇંદુલેખા**, પ્રધાન અર્થ પક્ષે માતલેખા. વર્ણન પક્ષે બીજની શશિલેખાવાળી સંધ્યા, તેની જ આ રેખાઓ છે, આ સર્વ ગુણો તેના જ છે, રવિના નહીં. અને વળી આ પંક્તિને એકલી લેતાં, જુઓ જુઓ પેલી બીજ દેખાય! એ અર્થ પણ છે. ઉપર ૩ ૭ લીટીમાં **સમર્પણ** થતું એમ છે. આ કાવ્ય ખંડોમાં જે કંઇ ગુણ ભાસે છે વા છે તે, દેવિ, ત્હને જ આભારી છે, તો ત્હારું ત્હને જ આપવું ઘટે. **લખાતું જ વાંચ્યું**, અર્પણ કરવાનું આ કારણ તો માત્ર સ્થૂલ કારણ છે.

૧૯-૨૦ **શંકી બાંધી સુનિશ્ચય**, ત્હમારા ગુણ જોતાં પ્રથમ તો શંકા ઉત્પન્ન થાય, અને જેમ જેમ એ ગુણો વિશેષ જોવામાં આવે તેમ તેમ શંકા વધી જઇ કાયમનો નિશ્ચય બંધાય, કે ના આ ગુણો ૯૦.

પ્રેમની ઉષા.

૪ **નમી જઇ નીચા; ૬ કર જઇ ઉંચા.** નાયિકા આરસા સામે ઉભી ઉભી ચાંદલો કરે છે, દ્વાર તરફ તેની પીઠ છે. આરસામાં પોતાનું પ્રતિબિંબ દેખાઇ ન જાય માટે નાયક ઇ.

આ ચિત્ર પ્રેમના દિવસનું નથી, પ્રેમની નિશાનું નથી, પ્રેમની ઉષાનું છે, એમ કહેવાનું શું તાત્પર્ય? આ કિશોરકિશોરીને એકબીજાના આકર્ષણમાં દિવસ ચાલે છે કે રાત તેનું ભાન રહેતું નથી, એ અર્થ તો જાણે છે જ, પણ એ ઉપરાંત બીજો કંઈ આશય છે ખરો?

અદૃષ્ટિ દર્શન.

૨ **લલિત,** અકૃત્રિમ મુગ્ધ હિલચાલો અને તેમનું કુદરતી લાવણ્ય.

અહિંયે સાંભરી આવતાં પણ. ૩ પરોવાઇ ગયેલો.

૫ ચૂમી તે જ સલામ. ૬ નીકળતી વખતે અમંગળ ન થાય તે માટે.

નાયિકાની છેલ્લી સલામ.

૪ પ્રેમ વગરનો માટે માત્ર સખે. **મ્હારા લાયક** હો, દૈવ મ્હને એ આપે છે માટે મ્હારા લાયકનું સ્તો.

૫–૧૪ નાયકની યોગ્યતાઓનું આ વર્ણન તરુણ નાયિકાની આંખે જોવું લાગે તેવું ચિત્રેલું છે, અથવા કહો કે નાયિકાની ઉદારતાનું એ માપ છે. આ કરતાં વિશેષ ઉદારતા એની પ્રાર્થનામાં છે.

૧૩ **પ્રતિભા,** કુદરતે બક્ષેલી વિલક્ષણ શક્તિ.

નાયકનું ચિન્તવન.

આ ખંડ નાયકની તે વખતની દામ્ભિકતાનું માપ છે.

૮ **પળે,** વેગથી જાય, તે મેળવવાની આશાએ.

૧૨ **પરમ હિતનું બીજ,** જે મેળવવા, જે મય થવા માણસ સંન્યાસી થાય અગર થયેલો હોવો જોઇએ તે. ધારો કે આ અમુક સંન્યાસીને ન મળ્યું; તો પણ શું? જેટલાં ટીપાં વર્ષાદ તરીકે પડે છે, જેટલાં ટીપાં વાદળ તરીકે નીચાં આવીને છાયા આપે છે, અથવા વાદળ તરીકે સૂર્યને છાઇને છાયા આપે છે, તેટલાં ટીપાંને જ એ સેવા કર્યાનો યશ મળે એ તો અન્યાય છે: જે સર્વ ટીપાં આકર્ષાઇને ઉડે છે તે દરેકનો એ યશનો થોડો થોડો ભાગ મેળવવાનો હક્ક છે.–દમ્ભને દલીલ, યુક્તિવાદ કે સુન્દરોક્તિમાં કદાપિ પહોંચાવાનું નહી.

આ પછીના ખંડથી જ નાયકનાં ઉન્નતિ-વિકાસ શરૂ થાય છે અને ક્રમે ક્રમે વધે છે.

નાયકનું પ્રાયશ્ચિત્ત.

૪ **તે સુભગતા,** એ ચળકતા રંગોનું સૌંદર્ય.

૮ **લોકવખાણ,** શેખચલ્લીપણામાં કલ્પેલાં.

૯ ત્હને અવગણી, ત્હને ન જોઇ,–રે, ખુદ સ્નેહને પણ જોયો નહીં!

મોગરો.

૩ **દયા ના સહું,** આપણી પવિત્રતા અને નિઃસ્વાર્થ

લાગણીના પ્રમાણમાં જ સામા માણસને આપણા ઉપર શુદ્ધ પ્રેમ, વિશ્વાસ, અને માન ઉદ્ભવે છે. આથી હલકી જાતના પ્રેમાદિ-જડ અવિચારી ટેવ, અગર દયા, અગર ફરજબુદ્ધિથી ઉદ્ભવેલાં મ્હને ન ખપે.

૯ દુરિત, પાપાચરણ. અપરાગ, અપશબ્દ, અપલક્ષણ, પ્રમાણે અર્થ લેવોઃ નઠારા, પાપી, રાગો અને વલણો.

૧૧ **ઉતરી**, જાણે ખાસ અવતરીઃ હું ત્હને દેવી કહું છું તે દૃષ્ટિએઃ અથવા આપણાં લગ્ન અનાદિ કાલથી નિર્મિત એમ તું જે શ્રદ્ધાબલે માની શકે છે તે દૃષ્ટિએ.

૧૨ પોત, મ્હારું ખરું સ્વરૂપ. ૧૩ **કચ**, વાળ.

નાયિકાનો ઉત્તર.

૨ **અગન**, તીવ્ર લાલસા.

૩ **મન વસ્યો**, મ્હારી કલ્પનામાં ખરા આશિકની જે ભાવના છે એવા આશિક ત્હમે નીવડો એટલી બધી દૂરારોહી મ્હારી તૃષ્ણા છે; એ મ્હારી તૃષ્ણા છીપાવવાનો ત્હમારો ધર્મ પણ છે.

૪ **ગ્રહ્યો કર**, ધર્મપત્ની છું, કેમ ખરીને?

જૈવાતૃક, ચંદ્ર, સુધાનાથ, જીવનું જીવન જે અમૃતથી છે તે અમૃત મ્હને આપનાર હે મ્હારા જીવના જીવન, ત્હમે જ શું મ્હારું જીવન હરશો!

૬ મ્હારી પવિત્રતા ત્હમને પણ પવિત્ર બનાવશે જ.

૮ **અકેલી**, એકલી. ૧૦ **સખે** પતિ છો, સખા પણ બનો.

પ્રાર્થના.

માનવહૃદયમાં પવિત્રતા અપવિત્રતાનો સંગ્રામ ફરીફરીને થયા કરે છે. એક યુદ્ધે કે એક મહાવિગ્રહે પણ જીતી ઉતરે એવી વ્યક્તિઓ મહાભાગ્યશાળી. ઘણાખરા ફરી ફરીને પડે છે. સરિતાના પાણીનો આપણે ઉપલો તરંગિત જલપટ અને તે નીચેનું જલપડ, એમ બે ભાગે વિચાર કરી શકીએ; તેમ આ પ્રાર્થના કરનાર પોતાની જીવનસરિતામાં બે ભાગ હોવાનું પ્રભુને કહે છે. તે કહે છે–મ્હારું ખરું અન્તર જુદું છે, પણ મ્હારાં સર્વ આચરણો મ્હારા અન્તરની ખરી લાલસાઓ પ્રમાણેનાં જ બની આવતાં નથી. મ્હારાં ઘણાં આચરણો મ્હારી ખરી લાલસાઓથી ઉલટાં જ વહે છે. એ આચરણતરંગો ક્યાંથી? સરિતાના તરંગોનાં ઉત્પાદક બલ ચારઃ મૂળ વ્હેણ, અનિલો, દરિયાની ભરતીઓટ, અને જમીનનાં ઉંડાણોમાંથી ઉંચે ફુટી સરિતાના પાણીમાં વેગથી ભળતાં ઝરણો. અનિલો=અકસ્માત્=અદષ્ટ, દરિયો=ભવ. આખો જીવનસ્રોત વિશુદ્ધ ત્હને ધરાવી શકાય એવા અર્ઘ્યરૂપ થાઓ!

પ્રેમનો પ્રાતઃકાલ.

આપણ બે મળીને એક દેહ, એક મન, એક હૃદય, તો આત્મા પણ એક જ: પ્રથમથી જ એક એમ નહીં; પ્રેમાગ્નિની વેદિમાં હોમાઇ પીગળી શોધાઇ સંધાતાં એક.

૧૧ **નરપશુ**, પશુઓ અને એવા જ માણસો.

૧૫ **જીવન**, આપણું એક જ નહીં, પણ આખી સૃષ્ટિ જે વડે ભરેલી છે તે. આપણા જીવનમાં પ્રકાશ ઉત્પન્ન થતાં બીજાં ઘણાં ઘણાં આપણા જેવાં જ પ્રકાશચક્રો જોવામાં આવે છે.

૧૭ **મમ તવ તું હું મૌજ**, હું અને મ્હારું, તું અને ત્હારું, એને લગતા ભોગવિલાસ; મ્હારું હુંપદ મ્હને એકલાને જ હું રૂપે જોતું હતું એ ગાઢ અંધકારમાંથી પ્રેમની ઉષા પ્રકટ થતાં મ્હારું હુંપદ તું અને હું બંનેને **એક** હું રૂપે જોતું થયું. મ્હારામાં દુરિત, અપરાગ આદિ હતાં ત્યાં સુધી આપણા એનો અભેદ બુદ્ધિગ્રાહ્ય થયેલો તથાપિ જાગૃત અવસ્થાના બહુ થોડા ભાગમાં જ એ જામેલો; હવે એ જાગૃત અવસ્થાના મોટા ભાગમાં જામી ગયો છે, અને લોહી અને શ્વાસને વહને વહને વધારે જામતો અને વધારે ઉંડો ઉતરતો આવે છે. તો તે સાથે નેત્ર પણ વિકાસ પામે છે; બુદ્ધિ શુદ્ધ પ્રેમની સીડીનું એક પગથિયું મ્હડે છે. આપણા જેવાં પ્રેમીઓ અને પ્રેમી યુગલો જુઓ ચારે તરફ છે–ઇ૦. ૨૫ **ફૂતી**, ફૂતફૂલ.

પોઢો પોપટ.

રજની–માતા, સૃષ્ટિ–બાળકને, ચંદ્રિકા–ઝોળીમાં.

૬ **અસ્પ**, અશ્વ. ૭ **સ્હડબસ્હડ**, અનેક સ્હડવાળા.

૧૧–૧૨ મદનની એ આદ્ય વેદિની મંગળ ફેરે પૂજા કરીને ડગલે ડગલે પ્રતિજ્ઞાઓ લેતા લેતા. **ધર્મવેલી**, નવું કુટુંબ, ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મો પાળવા પળાવવાનું નવું બીજ, રોપશો.

૧૫ વધૂવિદ્યુત, જાગૃત અવસ્થાની વિચારમાળા નિદ્રાવસ્થામાં આગળ ચાલી સ્વપ્નરૂપે દેખાય છે. વીજળી જેવી વહુ. ૨૦ પિતાજી, એક પક્ષે સૂર્ય.

વરવહુ અસ્મે.

મહાકવિ ટેનિસન કૃત 'પ્રિન્સેસ'ના બીજા સર્ગના આરમ્ભમાં As through the land at eve we went એ પંક્તિથી શરુ થતું પદ છે, તેનો તરજુમો.

પ્રેમનો મધ્યાહ્ન.

૬ છાયા, રૂપ. ૮ તરી, નાવડી.

૧૧–૧૪ માથે ઉંડું દ્યુતિદલ તે પુરુષ તે ધૂર્જટિ; ફરતું વારિઉંડાણ તે પ્રકૃતિ તે અમ્બિકા. એ બે બે છતાં એકજ એનું નામ દ્વંદ્વ–અદ્વૈત. અદ્વૈત તોપણ દ્વંદ્વ ખરું એટલી અદ્વૈતમાં ન્યૂનતા; પણ તે અનિર્વચનીય અજ્ઞેય ન્યૂનતા. બીજી રીતે જોઇએ તો આખું બાહ્યાન્તર દૃશ્ય એ દ્વંદ્વ–અદ્વૈતમાં પરિસમાપ્ત થાય છે એમ આપણે કહીએ છ ખરા, તથાપિ કંઇક છૂપતું, અનિર્વાચ્ય, અજ્ઞેય રહી જાય છે, નહીં વારુ?

પ્રેમનો પ્રાતઃકાલ થતાં હું-તુંમાં જ બંધાઇ રહેલું હુંપદ અંધકાર લાગવા માંડેલું, અને નાયક નાયિકા સમાનધર્મી પ્રેમી યુગલો માટેની સહાનુભૂતિને પન્થે વ્હડેલાં. ત્યાંથી અહીં તો પાછી હું-તુંની ભૂમિકા આવી જણાય છે. આ શું કુદરતી છે? બીજો સવાલ–અહીં એ આવ્યાં તે વ્હડીને

કે પડીને: આ દશાને પ્રેમના મધ્યાહ્નનું નામ શી રીતે ઘટે છે? ત્રીજો સવાલ: ધૂર્જટિઅમ્બિકા, પુરુષ-પ્રકૃતિ, અને વેદાંતના શબ્દજાળનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે પાછળ કંઈ વિચાર–અનુભવતત્ત્વ હશે ખરું? અને ચોથો સવાલ–ખંડ ૪થામાં જે દામ્ભિકતા છે તે અહીં છે? કેટલા ટકા છે? કે ના, લેશ પણ જણાતી નથી?

કન્યાદાન.

૨ **દિલાવર**, અતિ ઉદાર. ૧૨ **લતા**, ડાળ.
૨૦ **એહમાં**, એ તારાયુગલમાં. ૨૧ **રહ્યાં**, રહેતાં.
૨૬ હે વિમલ અને મૃદુ નેહની મૂર્તિ!
૨૯ મ્હારા ઘટની એમના ઘટથી ભિન્નતા.

૩૭ **કૃતી**, કાર્ય સત્તર આના પાર ઉતારનાર, કર્તા કે કૃતિનાથના નામને ખરેખર લાયક. ૩૯ બધો પૂજાપો તૈયાર રાખ્યો છે. ૪૨ આપણી જોડમાં તેમ જ ન્હાની બ્હેન અને એના પતિની નવી જોડમાં.

ફોયસાગર.

અજમેર પાસે આવેલું છે.

૨ **અંધારી**, 'આંધી.' ખરી રીતે વંટોળિયાથી થતા અંધકારને જ 'આંધી' કહે છે. અહીં સૂર્યાસ્ત થયા પછી શુદ ૧૨–૧૩ નો ચંદ્ર ધાર પાછળ છે જ, પણ વર્ષાદ ઝરમર વરસતો હતો તે દરમિયાન જાણે પાતળી વાદળીઓ એક થઇ જઇને ધારોની વચમાં આખા તળાવ ઉપર ચંદ્રવો

તાણ્યો હોય એમ હતું, એક મોટું પંખી જાણે ધારો ઉપર પાંખના છેડા ટેકવીને આડું આવેલું હતું. વર્ષાદ અટક્યો અને આ ચંદ્રવો જાણે સંકેલાઇ ગયો; ધારોની ટોચ ઉપરની કાળાશમાં જાણે ભળી ગયો. **નીરવછંદગતિ,** વગર અવાજે પાંખ હાલે અને પંખી આખું જતું રહે તેમ.

૪ **રેખાભ્રમાળ,** લાંબી રેખારૂપ રહેલ વાદળીઓની માલા.

૯ **ને કોરેથી,** ચંદ્ર ઉંચો ચ્હડતો હતો તે ધારના માથા ઉપર આવતાંજ. ૧૦ **ટપકૉં ન રહ્યાં,** ટપકાવી ન રહ્યાં ત્યાં.

૧૪ આ સુંદર ચિત્રને ચંદ્ર વધુ દીપાવે છે ખરો, પણ ચંદ્ર સમેત એ સર્વને યે ત્હારા સ્વરની મંજુતા શ્રેષ્ઠ દીપાવે છેઃ તું જ મ્હારું સૌંદર્યસર્વસ્વ, મ્હારું સર્વસ્વ.

પ્રેમનું નિર્વાણ.

૭ **પંડ,** આત્મા. પંડપર, આત્માને અધીન. પ્રાણાદિ વાયુઓ શુદ્ધ થતા આવે તેમ તેમ આત્માનું તેજ વધારે પ્રકાશે, અંતર્દૃષ્ટિ કોશોને ભેદતી વધારે ઉંડી ઉતરે, અને અન્તે ગુહામાંના જ્યોતિનાં દર્શન થાય; આ જ્યોતિર્દર્શન યોગનુંઃ અહીં એથી ભિન્ન પણ એના જેવા પ્રેમયોગના જ્યોતિર્દર્શનની વાત છે.

૧૩ **પંડલય,** આત્માનો બીજા કશામાં લય.

૧૪ **અસલ રસ,** આખા બ્રહ્માંડમાં વ્યાપી રહેલો પ્રેમપારાવાર.

સતી.

૧ વખતસર પહોંચી શકી નહીં.

૨ આવી ત્યારે તો વાચા બન્ધ થએલી.

૩ દાહ દીધો, સળગાવી મુકી.

૧૨ તરફડતી, ઘાયલ થઇને ગોથાં ખાતી એવી હું.

૧૪ કુરબાની, ખુશ ખુશ થઇને મોટામાં મોટી બક્ષીસ અપાય તે. અથવા, હિંદુ વિધવાઓને મહાયાત્રા માટે રકમ અપાય છે તેમ મુસલમાનીઓને હજ કરવા જવાને તથા ત્યાં 'કુરબાની' કરવાને માટે જે રકમ અપાય છે તે. ભૂંડાપો, હિંદુઓની કેટલીક નાતોમાં સ્ત્રી રાંડે છે ત્યારે તેને એક સામટું અપાય છે તે. ૧૯ બંધ, બદ્ધ, બાંધેલું.

૩૧ બાળકોના 'ઘર ઘર' આદિ ખેલોમાંની.

૩૭ ભવભાવન, મ્હારા ભવના સર્વસ્વ.

૩૮ વછોડાવ્યો, બલાત્કારે છોડાવ્યો.

આરોહણ.

જાન્યુઆરી ૧૯૦૨ ના સુદર્શનમાં પ્રથમ પ્રકટ થયું. એમાંનાં કુદરતચિત્ર મહાબલેશ્વર, ગિરિનાર અને આબુના દેખાવો ઉપરથી ઉપજાવેલાં છે.

૭-૮ પર્વતમાંનાં ઝરણોના બરફ જેવાં પાણીથી બારે માસ ભરેલા રહેતા સ્ફટિક ગુહાકુંડના હિમ જેવા શિલાતટ ઉપર પડ્યા પડ્યા.

૯ **ઉટજકુંજ,** નીચે ઝાડઝુંડોની ઘટામાં આવી રહેલ ઉપરથી જોતાં ન્હાની ન્હાની કુંજો જેવાં જ દેખાતાં ગામડાં.

૧૪ **અન્તર,** બંને અર્થમાં. બધી બાજુએ જોજનો સુધી વિસ્તરતો લાંબો જગતપટ આંખ આગળ ઉકલતો જ આવે છે; અને વળી આવા શાન્ત એકાન્ત નિર્મળ અને શક્તિઓને ઉત્તેજતા જીવનટાપુઓમાં વર્ષોના અનુભવ શ્રવણ અધ્યયન આદિને અન્તર્દૃષ્ટિ અસાધારણ સરલતા અને તીક્ષ્ણતાથી બેસાડે છે, ઉકેલે છે, એકબીજા સાથે ઘટાવે છે, તેમાંથી નવનવા સારોદ્ધાર ઉપજાવે છે, વગેરે.

૧૬ **નિધન,** મૃત્યુ. **પંક્તિઓ,** એ ચિત્રની રેખાઓ.

૧૮ **ભંગ,** ઉપસતા અને બેસી જતા મોજા. **સંકલ્પ,** ઇચ્છાશક્તિ; સંકલ્પો, ઇચ્છાઓ, માણસોના ઇચ્છાપૂર્વક પ્રયત્નો. માનવ સંકલ્પોની ભંગમાલાથી ખળભળતો વિધિસમુદ્ર.

૧૯–૨૬ આ વર્ણન નર્યાં બાષ્પ (watery vapour) ની સફેત પાતળી વાદળીઓનું અને તેમની અનન્તવિધ ક્રિયાઓનું છે. ૨૦ **ફરતાં જ,** ચારે તરફનાં. ૨૧ ઝાડનાં ઝુંડ પર્વતના ચ્હડતા ઢોળાવ ઉપર આવી રહેલાં હોવાથી તેમના **ઘુમટ** સમૂહની **શય્યાને ઢળતી** કહી છે. ૨૨ **કર,** હાથ, ડાળ. ૨૪ **ચળક,** તેજનાં હીરામય બુંદ બિંદુઓને પંખીઓની ઊભી કલગીઓમાં **ખચે** ઠાંસી ઠાંસીને ભરે છે. ૨૫ **વિદગ્ધ,** બળી ગએલાં. **કપિ ય,** કપિ જેવા અત્યન્ત બેડોળ પ્રાણી પણ ક્ષણવાર તો શોભીતા લાગે એવા ચમત્કારો આ વાદળીઓ રચે છે.

૨૭-૩૭ 'સુરતીઓ' વગેરે અવતરણ ચિહ્નમાં મુકેલા શબ્દો લૌકિક બોલીના છે. ૩૪ **કુઠારિ**, કડિયારા.

૩૮ **કવિ**, બાયરન (Byron).

૪૧-૨ પત્થરાઉ જમીનમાં ઉગતું ઝાડ પોતાનાં મૂળ ઉંડાં પોચી અને પાણીવાળી જમીન સુધી કેઠ પહોંચાડી શકે છે તે પ્રમાણમાં તે વધી શકે છે. **ફલક**, થર (layer).

૪૩ **શમે**, શમ આદિ સંપત્તિમાં એટલે ચારિત્ર્યમાં.

૪૫ તપેલાને શાંત કરતું, કંતાએલાને બહલાવતું, પ્રકાશ અને ઠંડક બંને આપનારું, મનોહર, કૌમુદી જેવું તેજ; પણ કૌમુદી ભૌતિક અને આ તો સાત્વિક.

૫૨ **પદવિ**, પગલાં નહીં પણ વાળ વગેરે ચિહ્ન.

૫૪ **વત્સને**, કવિતાના નાયકને પોતાને.

૬૧-૬૨ ખીણને લપેટી લેતી છાયા લોચનને લોભાવે છે. પર્વતની બે ઉંચી લાંબી ધાર કે પછી એક જ અર્ધ ચંદ્રાકાર ધાર વચ્ચે આવેલી ઉંડી ખીણ ઉપર સુઘટ્ટ છાયા પડે છે, અને મહાબલેશ્વરની 'ઘનસ્યામ ખીણ' (Blue Valley) ના જેવો દેખાવ થઇ રહે છે, તે ઉંચી ટુક ઉપર સખ્ત તડકામાં ઉભેલાને જોતાં અતિ આકર્ષક લાગે છે. વળી આ સ્થૂલ વિષયને ઉપમેય ગણી તેના યોગ્ય ઉપમાનરૂપ સ્થૂલેતર વિષય લગી કોઇ વાંચનારની કલ્પના જાય, તો તે પણ **ઘનશ્યામ છાય, મોહિની, લોભાવતી** આદિ પદો વડે ધ્વનિત છે.

૬૪ **હા**, ખરેખર, સમજાયું.

૬૫–૮ વિવિધ પંથ અને જુદા જુદા જમાનાનાં સ્મારક રૂપ જ રહેલાં આ ઉંચાં શિખરો ઉપરનાં પડેલાં–તજી દીધેલાં–મંદિરો હજી સુકંઠ ઘંટ ધરે છે, જે અનિલો જ રમતમાં જાણે પૂજામિષે વગાડ્યા કરે છે; વળી એ સ્વરને અનિલો વહી જાય છે; તે પથિકોને તથા ડુંગર અને ખીણ વાસીઓને કાને પડ્યા કરે છે; કેટલીક વાર બહુ આઘે અને છેક નીચે સુધી સંભળાય છે; ઉત્પત્તિસ્થાન વગરના જણાતા અને ઘણી વાર સંભળાતા આવા ઘંટરવ વિશે વહેમી અને ભલા લોકો ચકિત થઇને કંઇ કંઇ વાતો કલ્પે છે. આમાં પણ ખરો વિવક્ષિત અર્થ આ સ્થૂલ રૂપે વર્ણવેલું જે છે તે ઉપરથી સૂચિત થતો સૂક્ષ્મ વિષય છે.

૭૬ **અનિલ**, માત્ર સ્થૂલ અનિલ નહીં.

૭૭ **તમ તણા**, ત્હમારા. ૭૮ **તમ ધર્મની**, ત્હમારા ધર્મની. ધર્મનાં સૂત્રો અને સ્વરો કાને આવે છે એટલું જ નહીં; કેટલીક વાર ઉપર વર્ણવેલા ખરા યોગીના જેવી આર્યધર્મની સજીવ મૂર્તિ પણ સાક્ષાત્ જોવામાં આવે છે.

૮૨–૩ **ઇતિ હ આસ**, ઇતિહાસ. કોઇ ધર્મનો નાશ થતાં તેનાં પવિત્ર પુસ્તકો ઈશ્વરવાણી તરીકે ગણાતાં અને પૂજાતાં અટકી પડી સાહિત્ય અને ઇતિહાસના વાઙ્મય-માં જ ખપે. હોમર, અને હેસિઅડના ગ્રન્થોને ગ્રીક પ્રજા માત્ર કાવ્યો નહીં પણ આપણે મહાભારત, રામા-

યણ, અને પુરાણોને ગણીએ છીએ તેમ પવિત્ર ધર્મ-બોધક ધર્મશાસક ગ્રન્થો ગણતી. ૮૫ **ત્રયી** વેદ.

૮૬ કાવ્યો સમું જ.

૮૭ **શશિકલા**, ઇસ્લામના વાવટા ઉપરનો બીજનો ચંદ્ર. ઇસ્લામીઓ પોતે એ ચંદ્રકલાને પોતાના ધર્મની સંજ્ઞા તરીકે ગણતા નથી; એવી કોઇ પણ સંજ્ઞા રાખવામાં એમને મન મૂર્તિપૂજા છે, અને તેનો તો એમનામાં ઉગ્ર નિષેધ છે. પણ ખ્રિસ્તી ધર્મનું સૂચન અહીં તેની પ્રસિદ્ધ સંજ્ઞા ક્રૂસથી કર્યું છે, તેમ ઇસ્લામનું શશિકલાથી કર્યું છે.

૯૧. સલિલ એનામાં ભરેલું હોવાને લીધે ચળકતો.

૯૭–૧૦૦. ભ્રમમગ્ન આત્માશિશુનો જગતર્મલ (જગતનો મળ) ઉતારે છે, તેનાં રાગોત્પન્ન દુઃખ વીસરાવે છે, તેનાં પાપશલ્યો રુઝવે છે, અને તેને પોતાના અંકમાં પોઢાડીને પોતાના ધામને યોગ્ય બનાવે છે:–કોણ? અહીં વસી શ્વસી લસી રહેલી છે તે ગંભીર, વિશદ, સમરસ, દિવ્ય **શાંતિ**.

૧૦૧–૧૧ આ દિવ્ય શાંતિને જ **ચેતનઉર**, **સત્સ્વરૂપ**, **ભાસ્કર**, આદિ રૂપે સંબોધન છે. ૧૧૦ **લખ**, સ્વ. ગોવર્ધનરામે ચલાવેલા અર્થમાં.

૧૧૪–૫ **તું-હાથમાં**, ત્હારા હાથમાં, સૃષ્ટિનાટકનો સૂત્રધાર તું જ છે, કાલ તો ત્હારો મુખ્ય નટ માત્ર છે.

રાસ.

राधावदनविलोकनविकसितविविधविकारविभङ्ग એ સુપ્રસિદ્ધ અષ્ટપદીની રાહ. વસન્તમાં ઇ. સ. ૧૯૦૭માં પ્રકટ થયું.

૩ **સૂર્યે સૂર્યે ગ્રહો પ્રકટ્યા:** આ પ્રમાણે જલમય બ્રહ્માંડમાંથી ક્રમે ક્રમે વિકાસ થાય છે અને અગણિત સૂર્યમંડળો પ્રકટ્યાં છે, પ્રકટે છે, અને પ્રકટ્યા કરશે, એ આખો વિશ્વક્રમ તે આ **પંડ-પંડપતિ** આત્મા-પરમાત્માનો રાસ: દરેક કડીમાં આ પ્રમાણેનો મુખ્ય અર્થ છે.

૧૦ **પ્રાણીપતિ,** પ્રાણીઓમાં શ્રેષ્ઠ નર; માનવ યોનિમાં વળી શ્રેષ્ઠ માનવી તે કે જેણે પોતાના પ્રાણોને પણ પૂરેપૂરા આત્માધીન કર્યા. વિશ્વક્રમના આ પાસાના વિકાસનો ઉત્તમ પરિપાક, આવા માનવી ઉત્પન્ન થાય તે.

૧૫ **કામ વીર્ય,** ઇચ્છાઓ અને શક્તિઓ.

૧૯ **દેહ ધરી,** દેહ ધર્યાનું સાર્થક્ય સેવાધર્મ જ માની તે તેમાં જ મચ્યો રહે.

૨૦–**શાસ્ત્ર શક્તિ,** વિદ્યાઓ, કળાઓ, હુન્નરો, વિજ્ઞાનો; આખું ભૌતિક જ્ઞાન-ક્રિયા-ચક્ર. આ શૂદ્ર-વિશ-ક્ષત્રિય-બ્રાહ્મણ એ ચાતુર્વર્ણ્યનો રાસ: હિન્દમાં જ અને આર્યવિદ્યામાં જ આ ચાતુર્વર્ણ્ય છે એમ નથી. બધે હતું, છે, અને હશે જ; કેમકે હોવું જ જોઇએ. આપણે ત્યાં અત્યારે આ ચાતુર્વર્ણ્યનું જે રૂપ થઇ ગયું છે, તેના બચાવમાં આ શાશ્વત સત્ય વાપરવું કે તેની સખ્તમાં સખ્ત ટીકા તરીકે વાપરવું,—

એ તો જેને જેમ ફાવે તેમ કરવા સ્વતંત્ર છે: અહીં એમાંથી એકે ઉદ્દેશ નથી.

૨૩ પ્રાણ એટલે અહીં પ્રાણો, પ્રાણાદિ વાયુઓ. અંગ-ઉદરનો દૃષ્ટાન્ત લિવિ નામના અમર રોમન ઇતિહાસકમાં અને ત્યાંથી શેકસ્પીયરે કોરિઓલેનસમાં લીધેલો જગજાહેર છે. પુરુષસૂક્તમાંનુ રૂપક પણ અહીં સૌ જાણે છે.

૨૫ ઉપનયન સંસ્કારથી ગાયત્રીસુત બનેલો બ્રહ્મચારી. ગાયત્રી તે જ સરસ્વતી. સરસ્વતીના આખા કલાપનો પરમ નિષ્કર્ષ દરેક વ્યક્તિને પોતાને માટે શેમાં છે? માત્ર જ્ઞાનમાં? ના; જ્ઞાનનો પોતાના આત્માના સમ્પૂર્ણ વિકાસનમાં વિનિયોગ કરવામાં: અન્તર્જ્યોતિ પ્રકટાવવામાં. જેઓ આર્ય સંસ્કારો અને ભાવનાઓનાં નામ માત્રથી ભડકાતા હોય તેઓ આ પંક્તિ ઉપરથી પોતાને અનુકૂલ સામાન્ય અર્થ લઇ શકશે: અહીં લખવામાં આવ્યો છે તે અર્થ આ: ચાર આશ્રમો દરેકમાંથી તે પછીનો એમ અંકુર-ફુલ-ફલ-બીજ ન્યાયે પ્રકટે છે; અને એ પ્રમાણેનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ આણતો એ આખો ક્રમ પંડ-પંડપતિના રાસનું એક પાસું છે.

૩૧ કુટુમ્બો, ગોત્રો, ગ્રામો, નહાનાં રાજ્યો, મોટાં રાજ્યો, આખા ભૂમંડલમાં પ્રસરી રહેલું આખી માનવ જાતિનું એક જ રાજ્ય: આ પ્રમાણેનો વિકાસક્રમ: ટુંકા-

રીતે જોતાં–વ્યક્તિ, ગામ, રાજ્ય, જગદ્રાજ્ય; એથી પણ દૃઢાવીને, અને બે જુદી જુદી દૃષ્ટિએ જોતાં એ રાસ નર-નૃસમાજનો છે; એ રાસ નય-સ્વતંત્રતાનો છે.

The whole of history is from one point of view a dance of the individual and the community out of which evolves the world-community; from another point of view it is a dance of law and freedom out of which evolves that law which is perfect freedom or (if you prefer to phrase it that way) that freedom which is perfect law. Why does it evolve in this direction? Is there any compelling reason because of which it must necessarily do so? Yes: Providence. Evolution has no meaning unless it is envisaged as guided and shaped throughout its course by Divine Providence.*

* ધર્મ અને ખ્રિસ્તીને લગતી બાબતો હાલના ભણેલા વાંચનારા ગુજરાતીમાં લખી હોય છે તો તે તરફ ઓછું જુએ છે, વળી ઈંગ્લિશમાં એમને સુપરિચિત શબ્દોમાં કહેવામાં આવે છે તો જ પૂરેપૂરી સમજે છે, માટે આટલું ઈંગ્લિશમાં લખ્યું છે.

રાસ અખંડ વિહાર અનન્ત જ પંડ–પંડપતિનો એ: એમાં પંડપતિ નથી તો એ રાસ પણ નથી, માત્ર રાગદ્વેષાદિ ભૂતાવળનાં નાચવાં ખૂંદવાં અને પરસ્પર છૂંદવાં છે.

૩૭–૪૨ પહેલી ૭ કડીમાં આ રાસ અખંડના એક એક પાસાનું દર્શન છે. આ છેલ્લી કડીમાં એ ૭ પાસા વાળા હીરાના ગર્ભ ભાગનું દર્શન છે. પાસાઓની પરસ્પર હદોની સ્થૂલતા ટળતાં જે સમરસ સત્ત્વ શેષ રહે છે અને પૂરેપૂરું ઝળહળે છે, તે આ કડીનો વિષય છે: સ્થૂલ-માંથી સૂક્ષ્મ, મમતામાંથી સમતા: અને એ દર્શન થતાં એ રાસને પંડ–પંડપતિનો કહેવા જતાં જીભ અચકાય છે. પંડ પણ તેને અન્ય સર્વથી નોખો પાડનારી હદો રૂપ સ્થૂલતામાં બંધાઇ રહે છે ત્યાં સુધી જ પંડ છે. અહંતા જ મ્હારું જીવન, મ્હારી personality, મ્હારી individuality એ ભાવ રહે છે ત્યાં સુધી પંડ છે જ. પણ એ personality એ individuality એ વ્યક્તિત્વ જીવન કે રક્ષણ મનાતું મટી જઇ બન્ધન મનાવા લાગે, સૂક્ષ્મ મનાતું મટી જઇ વધારે સૂક્ષ્મ સત્ત્વના દર્શનને લીધે સ્થૂલ મનાવા લાગે, એટલે, ક્રમે ક્રમે ઓગળે છે. દામ્ભિક પુરુષોની આ વાત નથી; અન્તર્‌માંથી ખરેખર ઓગળતું આવે છે. અને એવા દ્દષ્ટાને આ આખો રાસ જે અત્યાર સુધી પંડ–પંડપતિનો રાસ દેખાતો હતો તે હવે સ્વયમ્ પંડપતિનો જ રાસ દેખાય છે.

સર્ગદર્શન.

ઈ. સ. ૧૯૦૩ માં લખાઈ સ્વ. નરસિંહ હરિલાલ ધ્રુવના એક માસિકમાં ઈ. સ. ૧૯૦૫ માં પ્રથમ પ્રકટ થયું.

૧ મધ્યાહ્ને વાંચવું.

૪ ક્રમે, વતો વાચો નિવર્તન્તે એવા વિષયમાં જે કંઇક બોલી શકાય એવું છે તેટલું વાણી મુશ્કેલીએ કહે છે.

૫–૮ સોનાની–સોનેરી રંગી–કનકની ગુંથેલી–વાદળી કવિને યોગ અને પ્રેમના કિરણોની વિશ્વવ્યાપી જટાથી અલંકૃત અને સર્ગ–વિશ્વનિર્માણની અખંડ ચાલી રહેલી ક્રિયાના સંગીતમાં નિમગ્ન મૂર્તિરૂપે દેખાઇ.

૧૦ અસંખ્ય આત્મા-કલિઓનાં દલો. કલિમાંથી પુષ્પ તેમાંથી ફલ તેમાંથી બીજ એ પ્રમાણે પ્રત્યેક આત્માનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ ભવપરમ્પરાએ સધાય છે એ સ્થૂલ સિદ્ધાન્તમાં એક અતિ મહત્ત્વની વિગત આ કાવ્ય ઉમેરે છે: કે એ વિકાસક્રમમાં ક્યારે કયું પગથિયું ચ્હડવું કે ઉતરવું તેનો નિર્ણય આત્મા પોતે પોતાની સ્વતંત્ર સ્વેચ્છાએ કરે છે. પરન્તુ કોઇ પણ ભવના જીવન દરમિયાન દેહી આત્મામાં એવી સ્વતંત્ર ઇચ્છાશક્તિ હોતી નથી; એક ભવ પૂરો થાય અને બીજો લેવાનો હોય તે વચલા સન્ધિ દરમિયાન આત્મા આ જટિલ એમી દ્યુતિસ્રોતમાં ન્હાય છે, અને એ અવગાહન દરમિયાન તેનું ત્રીજું નેત્ર ખુલતાં તે પોતાના આગલા ભવના સંસ્કારોનું સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત

ફરી સર્ગપ્રવાહના વહનોને ઝીલતો સ્વતંત્ર ઇચ્છાશક્તિથી પોતાને માટેનો નવો ભવ પસન્દ કરે છે.

૧૩–૨૮ જલકણો રંગવન્ત છે, પણ આ એમનો ગુણ સામાન્ય સ્થિતિઓમાં ગુપ્ત (latent) રહે છે, અને જેટલો વખત એ કણો મેઘકમાનવાળા અવકાશમાં થઇને પડે છે એટલો વખત જ પ્રકટ જોવામાં આવે છે; પૃથ્વી ગન્ધ-વતી છે પણ તેના દ્રવ્યકણોનો આ ગુણ ઋતુરાજના કાલાવ-કાશ દરમિયાન જ ઉત્કટરૂપે વિલસે છે; આત્માઓ પ્રેમવન્ત છે પણ જે જે આત્મામાં અન્તર્દીપનું જેટલું જેટલું સ્ફુરણ તેટલો તેટલો જ તેનો પ્રેમપ્રકાશ; આત્માઓમાં સ્વતન્ત્ર ઇચ્છાશક્તિ છે પણ તેઓ બે ભવ વચ્ચેના અન્તરાલમાં સર્ગના આ જ્યોતિપ્રવાહમાં આવે છે તેટલો વખત જ ખરેખરા જાગી સ્વતંત્ર શુદ્ધ બને છે અને આ સ્વતંત્ર ઇચ્છાશક્તિથી–**પીતા પ્રવૃત્તિ નવી.**

૨૯ **દ્યુતિસ્રોત** વાંચવું.

શાન્તિ.

ઇ. સ. ૧૯૧૬ માં લખાઇ **સમાલોચક** માસિકમાં આ વર્ષમાં પ્રકટ થયું. નર્મદાના પટનું અને તે ઉપરના વિશ્વનું મધ્યરાત્રિ પછીના સમયનું વર્ણન છે. ભણકારામાંનું વર્ણન નદીની વચ્ચેથી તેની સપાટી ઉપરની હોડીમાંથી કરેલું છે; આ વર્ણનનું દૃષ્ટિબિન્દુ ઊંચું છે. નદીપટ છેક નીચે આવેલું તે અને તેનાં તટ વર્ણિત દૃશ્યમાં છેક ટુંકાવાયેલાં

(foreshortened) છે; નભઘુમટનો નીલો લસી રહેલો તમ્બુ અને તેમાંની કૌમુદી એ જ મુખ્ય વિષય છે. વર્ણન કરનાર હૃદયની સ્થિતિ પણ અત્યન્ત ભિન્ન છે.

૫-૮ અવનિ, અવનિનાં દૃશ્યો, અવનિનાં કાર્યો, અવનિના નિનાદ, અવનિના ભય, અવનિના જય. તે જ પ્રમાણે પછીની પંક્તિમાં દિવસનાં. આપણા રંગ-રાગ માત્રમાં ડાઘ-મલિનતા પણ છે, નથી શું? આપણા ડાઘ માત્રમાં રંગ પણ છે, નથી શું? આપણા જય માત્રમાં ભય પણ છે, નથી શું? આપણા ભય માત્રમાં જય પણ છે, નથી શું? આપણા સત્ય માત્રમાં અસત્ય પણ છે, નથી શું? આપણા અસત્ય માત્રમાં સત્ય પણ છે, નથી શું? પરાક્રમણ, પર—સ્વનાથી ભિન્ન છે તે સર્વ—માંથી કઇ ને કઇ વસ્તુથી સ્વનું થતું આક્રમણ; પર ઉભરાઇ ઉભરાઇને સ્વમાં ધસી આવે છે, સ્વના વહન ઉપર ફરી વળે છે તે. જય તરીકે માનેલા તેમ ભય તરીકે માનેલા, રંગ તરીકે માનેલા તેમ ડાઘ તરીકે માનેલા, સત્ય તરીકે માનેલા તેમ અસત્ય તરીકે માનેલા સર્વ ગ્રહો છે, રાગદ્વેષો છે. એ સર્વ દ્વંદ્વ અત્યારે તો વિદાય થયેલાં, સરી ગયેલાં, લાગે છે: ઉરની આ સ્થિતિ કેવી નરવી છે!

૯-૧૨ આ દેહ છે, આ ભવ છે તે દરમિયાન આવી વીતરાગ સ્થિતિના અનુભવ વિરલ અને ક્ષણિક જ રહેવાના.

૧૩-૧૫ પણ ઉરની એ સ્થિતિમાં જ **શાન્તિ માતરૂનાં**

દર્શન શક્ય છે, અને એ અનુભવ આવી આવીને અદૃશ્ય થતાં થતાં કોઇ વાર એટલી ઊંડી અસર કરે કે શાંતિ-માતરનાં દર્શન ખરેખર થઇ જાય, તો હૃદયને પોતાની વીતરાગીપણા માટેની યોગ્યતા છે એમ પ્રતીતિ પડે છે, અને વીતરાગીપણું કોઇ કાળે પણ સ્થાયીભાવ જેવું થઇ જશે એ નવી આશા બન્ધાય છે; જેને લીધે આગલા રાગદ્વેષો —આજ સુધીની મોહતૃષ્ણાઓ—વધારે વધારે બૂઠાં પડતાં જવાનાં.

૧૫–૨૨ શાન્તિ માતરના વિરાટ સ્વરૂપનું ભક્તભાવે શિશુભાવે વર્ણન.

વિધુ અરધ, અર્ધો ચન્દ્ર; બરાબર અર્ધો એમ નહીં. ત્રીજું નેત્ર તે દિવ્ય જ્ઞાનનું નેત્ર. કવિનું ક્ષુદ્ર નેત્ર એની સાથે મિટ માંડે છે અને એના કઇક કિરણ મેળવે છે.

૨૩–૬ શાન્તિ માતરના દર્શનની અસર. વીતરાગીપણું તમોમય નકારાત્મક નથી. રાગદ્વેષ-નિમગ્નતા કરતાં ઊંચી, આત્માના સાત્ત્વિક બલની શિખા વધારે જ્વલન્ત થયાની સ્થિતિ છે.

નિદ્રાનું આવાહન.

સુદર્શનમાં ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં પ્રકટ થયું.

૩ **કમલયુગલે**, બે કરકમલમાં. ૪ **ચમકેલી**, વિચારના તરવરાટથી ઉત્તેજિત. ૫ **અહિપાત્ર**, નાગની ફેણાવાળાં કોડિયાંઓમાં. ૭ **યવસ**, ચોમાસાનું ઉભું લીલું ઘાસ.

૮ **શશિની નદી**, ચન્દ્રબિમ્બને ધરી રહેલી અને ચાંદનીથી ઉજાસવાળી નદી. **કલભ**, બાલહાથી. **અચલ**, જરા પણ હાલ્યા વગર નદીના મન્દ પ્રવાહ સાથેજ તરતો જતો.

૧૦ **મનોરાજ્યે અર્પું**, આ માનસિક પૂજાવિધિમાં જે ત્હને પરમ પ્રિય વસ્તુઓ હોય તે સર્વ ધરવા તૈયાર છું.

૧૧ બદલામાં મ્હારા મનોરાજ્યમાં ત્હારા સ્વપ્નવિલાસ માગું છું.

૧૨–૧૪ અને એ સ્વપ્નવિલાસો ઉપરાંત ગાઢ નિદ્રા પણ માગું છું. એ ગાઢ નિદ્રા કેવી છે? આ જીવનનું આ જગતનું હાલતું ચાલતું સ્વપ્ન એને પડછે માયા છે, એ માયામય સ્વપ્નવત્ જગજ્જીવનની પેલી તરફ એના આદિ પહેલાં અને અન્ત પછી જે કાલાતીત, અતિસ્થ, સ્થિર, પરમ જ્યોતિ છે, તેની જ આભા એ ગાઢ નિદ્રા છે, તે હું ત્હને વન્દીને વિનવું છું, હે દેવિ, આપ.

વધારે કહેવું ના.

ટેનિસનકૃત પ્રિન્સેસમાં ૭ મા સર્ગના આરમ્ભમાં Ask me no more એ શબ્દોથી શરુ થતું પદ છે, તેનો તરજુમો. સ્વ. **નરસિંહ હરિલાલ ધ્રુવના જ્યોતિમાં** ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં પ્રકટ થયું.

૧ વિધુ, ચન્દ્ર. **અભ્રોની** અહીં નારી જાતિ અને ભૂશિરની નરજાતિ બંને સાભિપ્રાય છે.

૫–૮ નાયક રણમાં ઘવાઇને છેક બેહાલ પડેલો છેઃ

આવી સ્થિતિ દયામાંથી અને પરિચર્યામાંથી પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે છે એ જાણીતું છે.

૧૦ **આથ,** બળ. કુદરતના પ્રવાહને કાપી તેની સામે ગતિ કરવાનું બળ મ્હારા આ હાથોમાં નથી; એ મોડી મોડી અત્યારે જ ખબર પડે છે.

૧૨ આ પંક્તિમાં લઘુ ચિહ્ન ˘ ખસી ગયેલું છે; ળી ઉપર જોઇએ. ત્રણે કડીમાં છેલ્લા **વધારે કહેવું** ના નો અર્થ Ask me no more ને બદલે I have no more to say એમ લેવો વધારે ઠીક છે.

ખેતી.

સુદર્શનના અક્ટોબર ૧૯૦૧ ના અંકમાં પ્રથમ પ્રકટ થઇ.

૧-૪ **રાજરમત**-સ્વતંત્ર રાજ્યોના નાયકોને ખેલવાની બાજી-જાતે જ ગહન હોય છે. હિન્દની અને બ્રિટીશ સામ્રાજ્યની વિશાલતાનું તેમ બંનેની સરહદોનું પણ સૂચન છે. આપણે હાલ વપરાતાં પર્વત ફાડે એવાં શસ્ત્રાસ્ત્રો વાપરવા અને ઝીલવા માટે કેળવાએલા નથી, આપણને જે શસ્ત્રાસ્ત્રો પરિચિત કે સુસાધ્ય ગણીએ, તે તો હાલના જમીનદરિયા ઉપરના વિગ્રહોમાં નકામાં છે.

૫ **જૉન બુલ** (John Bull), ધિ બ્રિટિશ લાયન (the British Lion), એ ઇંગ્લિશ પ્રજાનાં ઉપનામો પ્રસિદ્ધ છે.

૮ **કલમ**-કાવ્ય, વાર્તા, ફિલસુફી, શાસ્ત્ર, આદિનાં

ગ્રંથગ્રથન. વીણા, સંગીત, કાવ્ય, ચિત્ર, શિલ્પ આદિ સર્વ કલાઓનાં સેવન. વેદપુરાણ૦, પ્રાચીન સમયનું, તેના કોઇ પણ અંગ કે અવશેષનું, કોઇ પણ પ્રકારનું શાસ્ત્રીય મનન.

આમાંના આ અને આની આગળપાછળનાં સર્વ નિષેધવાક્યો અને ટીકાવાક્યો આ કૃતિમાં જે એક પરમ કર્તવ્યનો બોધ કરવામાં આવે છે તેમાં એકાગ્રતા સધાવવાના ઉદ્દેશથી જ છે. ત્હમારું હાલનું* ગજું, ત્હમારી હાલની સ્થિતિ વિચારી, હાલ તુરત ત્હમારાથી શું શક્ય છે અને ત્હમારે શું સૌથી વધારે આવશ્યક છે એ જોઇ લઇ, ત્હમારી પ્રધાનપ્રવૃત્તિ પસંદ કરો, અને તે પાછળ તનમનધનથી મંડો; વળી તેનાં તાત્કાલિક અને પરિણામી પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ ફલ કેટલાં લાભદાયક કેવાં સર્વગ્રાહી અને કેવાં તો ઉન્નત પુરુષાર્થપોષક નીવડશે એ વિચારથી ત્હમારી પસંદગી ત્હમે બરાબર જ કરો છો એવી બેવડી શ્રદ્ધાથી એ પરમ કર્તવ્યના સેવનમાં ત્હમે મચો: આ પ્રમાણેનો બોધ આ કૃતિમાં સ્પષ્ટ વાચ્યાર્થવડે કરેલો છે. અને તોપણ બેતી પ્રથમ પ્રકટ થઇ ત્યારથી જ એના બોધને વિશે કેટલીક ટીકાઓ થયા કરેલી છે; જે એના આરમ્ભના કે અમુક અમુક વાક્યો ઉપર અઘટિત ભાર

---

* વળી 'હાલ' એટલે છપ્પનિયાની સાલના અરસામાં. ઇ. સ. ૧૯૧૪માં આ મહાયુદ્ધ શરુ થયું ત્યારથી તો–ઉમેરવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય કે–નવો જ યુગ બેઠો છે. જુઓ 'ગાંડી ગુજરાત.'

દેનારાઓને, અને વળી એમાંના નિષેધવાક્યો અને ટીકાવાક્યો કેવા અર્થમાં અને કેવાં મર્યાદાબદ્ધ ઉચ્ચારેલાં છે, તે તરફ પૂરતું લક્ષ ન દેનારાઓને આભારી છે.

૧૨ **કાલાતીત**, અમુક કાલના ઉપાધિથી અબાધિત.

૧૮ **ચક્રવાજોડી**, આપણા કવિઓએ કલ્પેલું ચક્રવાક મિથુન.

૨૪ **નરપશુ**, પશુ જેવા.

૨૫ જુઓ ગીતા, અધ્યાય ૯ (૧૨–૧૩), અને ૧૬ (આખો).

૨૯ **તમ**, તમસ, તિમિર. **વિપિન**, અરણ્ય.

૩૦ **જ્યાં ધરા ખુટી** એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી, અથવા તો એટલી જ છે કે ઇતિહાસ જેને માટે હજી "ઘણે અંશે સંભવિત" એથી વધારે ખાતરીનાં વચન વાપરી શકતો નથી, તેને અહીં નિઃસંશય હકીકત ગણી છે.

૩૧ **તિમિરજૂથ**, આર્યો હિંદમાં આવ્યા તે પછી અને રાજપૂતો છત્રીશ રાજકુલોમાં બન્ધાઇ આર્યસંસ્કૃતિ સ્વીકારી આર્યપ્રજાના ક્ષત્રિયધર્મી રાજપુરુષો થઇ રહ્યા ત્યાં સુધીના દોઢ હજાર વર્ષ કરતાં વધારે લાંબા અરસામાં હિન્દ ઉપર વારંવાર ચ્હડી આવેલાં વિદેશી ધાડાંઓ. આમાં બધી ચ્હડાઇઓ જંગલીઓએ જ કરેલી ન હતી. ઈરાનીઓ અને યવનો (પ્રાચીન ગ્રીક લોકો)ની ગણના જંગલીઓમાં ન થઇ શકે. પણ તેમની સંસ્કૃતિ આર્યસંસ્કૃતિ તરફ ઉદાર સમભાવનું

વર્તન રાખવાને બદલે બલાત્કારથી તેને દાબી દેવાને મથેલી એટલે આ અપવાદ રૂપ લ્હડાઇઓને પણ જંગલીઓના તિમિરજૂથની લ્હડાઇઓ સાથે ગણવામાં બહુ દોષ નથી. આગળ ચાલતાં મુસલમાનોને પણ તિમિરદલ કહેવામાં આવે છે, તે પણ આવી મિશ્ર દૃષ્ટિએ.

૩૭–૪૮ આ સમય નહીં સુધારો, ઈશ્વરે ત્હમને ત્હમારા અનેક જૂના ઘાવ સામે જોઇને પૂરી રુઝ આણવા તથા ત્હમારી આગલી શક્તિ પાછી ખીલવવાને આ શાન્તિનો, વિદ્યાનો, પ્રાચીનના જીર્ણોદ્ધારનો, અને વળી શક્તિસંસ્કૃતિમાં તેમ ન્યાય પરોપકાર અને પરગુણપ્રશંસામાં માનવ જાતિને મોખરે ચાલતી એક સમર્થ પ્રજાની બાંહ્યધરીનો પણ યુગ આપ્યો છે, તેનો ત્હમે યોગ્ય લાભ નહીં લઇ શકો,—તો ઈશ્વરને દરબાર અમૃત જેવી દયા છે તેમ વજ્ર જેવો ન્યાય પણ છે! અને એ વજ્રન્યાયનો દેહાંતદંડ ભૂતકાલમાં કેટલી બધી પ્રજાઓ પામી છે!–જો કે હિન્દદેવી આપણી માતા હોઇ આ ચેતવણી કંઇક અધૂરા અને બનતા મૃદુ શબ્દોમાં જ આપે છે.

૪૯–૫૪ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિને ગુરુસ્થાને સ્થાપી તેની પાસેથી શીખવામાં–પશ્ચિમની નિશાળે ભણવામાં–વિવેક રાખવાની જરૂર છે. શહેરોનો અતિવિસ્તાર, ખીચોખીચ ગિરણીઓ (સૂત્રયંત્રો) અને તેમના હજારો મજૂરોનો એકત્ર જમાવ, ગ્રામ્ય જીવન તરફ વધી પડેલો અનાદર, વગેરે

પશ્ચિમનાં ભૂષણો નથી. પશ્ચિમ પોતે તેમને દૂષણો ગણે છે, અને તેમનું નિવારણ કરવા મથી રહ્યું છે. પશ્ચિમ જેને ભૂષણ જ ગણતું હોય તે યે આપણે ત્યાં દાખલ કરતાં આપણી સંસ્કૃતિ અને પ્રકૃતિનાં હવાપાણીમાં કેવું ઉગી કેવાં ફલ આપશે, એ પણ વિવેકથી વિચારવાનું છે. અવિચારે "યા હોમ" કરવું તે નથી ખરો સુધારો, કે નથી ખરી દેશસેવા. શાશ્વતહિત અને તેનાં ખરાં સાધન સ્વચ્છ લોચને નિહાળી લઇ તેમનું નિઃસ્વાર્થી અને દૃઢ સાવધાનીથી સેવન કરવાનું છે.—પણ કૃતિનો આ ભાગ (તેને સારૂ જોઇતો વિસ્તાર મુખ્ય બોધને પણ દાબી નાખે માટે અશક્ય હોવાથી) નબળો એકદેશી રહી ગયો છે.

૫૮ **કુદરત નાથી૦**, ઢોર નાથીએ છીએ તેમ કુદરતની શક્તિઓને નાથી તેમની પાસે શુભ મિત્રકૃત્યો કરાવો.

૬૩ જલધોધોનાં હાસ્ય આ એમને લીલામાં કુદી જનારા જુવાનોનાં હસમુખાં પ્રસન્ન વદનોની શોભા આગળ ઝાંખાં પડશે.

૭૦ **ઉપનિષદો**, એ તર્કઘોડાઓના માનનીય સંગ્રહ રૂપ જૂના ઉપનિષદો જેવા ગ્રંથો, **અવતરશે**, જાણે માનવીની બુદ્ધિ અલ્પ હોઇ ઈશ્વર પ્રસાદને લીધે જ, **હાં**, નક્કી, રચાશે.

૭૧ વેદમંત્રો રચનારાઓને આપણે ઋષિઓ કરતાં પણ વધારે, લોકોત્તર, સામર્થ્યવાળા માન્યા છે, અને તેમને દૃષ્ટાઓ કહીએ છીએ; **અવતારો**, એ કરતાં પણ અધિક

સામર્થ્યવાળા, માટે આપણી નિર્બલ વાણીમાં એમને ઈશ્વરી અંશ મૂર્તિમાન કરનારા, અવતારી પુરુષો કહીએ છીએ.

૭૨ ગણાવી છે તે અને એવી બીજી પણ સર્વ જાતની ઈશ્વરદત્ત સાત્વિક બરકત એ વનવાસમાં ખીલી નીકળશે:

સૈયાની સેવા.

ઈ. સ. ૧૯૦૯ માં ઉદ્બોધન માસિકમાં પ્રકટ થયું. એ અરસામાં અમદાવાદમાં મ્હને જાણીતા યુવાનવર્ગમાં 'ઉદ્દામ' વિચારોનું પ્રાબલ્ય જણાતું હતું.

૧૪ જીત-લાભ, જીત કે કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ.

૩૫ વરદ, વર-ઈષ્ટ લાભ-આપનાર.

પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સને આવકાર.

તા૦ ૯-૧૧-૫ ને રોજ એ મુંબાઈ ઉતર્યા, તે દિવસના મુંબાઈના રોજીંદાં વર્તમાનપત્રોમાં પ્રકટ થયું. એક નકલ હજૂરશ્રીને મોકલેલી, તેની પહોંચ બદલ એમના ખાનગી મંત્રીએ વિવેકની બે લીટી લખી મોકલવાની તસ્દી લીધી હતી.

૯-૧૦ આશાતણા ગગનમાં ઉડિયે વિલાસે
ને શીખિયે ફરજ ભૂમિની એ પ્રકાશે—

હજી પણ એ જ સ્થિતિ છે.

૧૧-૨ હે પ્રભો, કૃપાલો, આ આશાગગનમાં વિહરીએ છીએ અને ભૂમિકર્તવ્યોના પાઠ શીખતા જઈએ છીએ તેને અનુરૂપ અમારી યોગ્યતાઓ ખીલતી આવે અને રાજ્યની સહાનુભૂતિથી અમને હક્ક અને ખીલતી આવતી

સ્વતંત્રતા મળતી જાય એવા બનાવો બનો, તથા એ બનાવો રૂપ તંતુઓવડે હાલના પ્રિન્સ ઑફ્ વેલ્સ અને ભવિષ્યના નૃપનું શુભ નામ ઇતિહાસના કીર્તિપટમાં વણાઓ !–પ્રાર્થના અને આશીર્વાદ બંનેનું સંમિશ્રણ છે.

સખા મ્હારા, સખી મ્હારી.

જ્ઞાનસુધામાં ઇ. સ. ૧૮૯૯ માં પ્રકટ થયું.

સાથી એ મ્હારા.

ઇ. સ. ૧૮૯૯ પહેલાં લખાઇ સુદર્શનમાં ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં પ્રથમ પ્રકટ થયું. બીજી કડીમાં પહાડી જમીન જાણે નદીને લલચાવતી લલચાવતી આગળ લઇ આવે છે–માતા બાળાને ચાલતાં શીખવે મોટી કરે એ પ્રમાણે–એવી ઉત્પ્રેક્ષા છે.

વધો ખેડો ને સફર, મરદાની નાવો.

આર્થર હ્યૂ ક્લફ્ના એક કાવ્યનો તરજુમો. As ships becalmed at eve એ પંક્તિથી શરુ થતું એ કાવ્ય, ગોલ્ડન ટ્રેઝરીને નામે પ્રસિદ્ધ કાવ્યસંગ્રહના બીજા ગ્રંથમાં પણ આપેલું છે. એ મૂલમાં 'રે મરુતસિન્ધુશાયિ' એ સમ્બોધન નથી; માત્ર મરુત્ અને સિન્ધુને જ સમ્બોધન છે. સુદર્શનમાં ઈ. સ. ૧૯૦૦ માં પ્રકટ થયું.

ભવસાગર.

સ્વ. નરસિંહ હરિલાલ ધ્રુવના સાહિત્ય માસિકમાં ઈ. સ. ૧૯૦૪ માં પ્રથમ પ્રકટ થયું.

૪ લોઢ, મોટા મોજા. ૮ ભર્ગ–ગાયત્રી મંત્રનું સૂચન છે.

વિરહ.

૧ લો ખંડ નવેમ્બર ૧૯૧૪ માં, ૬ ઠો ડિસેંબર આખરે, ૭ મો ૧૯૧૫ માં, અને ૮ મો ખંડ ૧૯૧૬ માં એમ લખાયા છે. ખંડ ૫ માની છેલ્લી ૧૧ પંક્તિ છાપી નથી.

૧–૨ **ગુરુ**=પ્રભુ, હે ગુરો, તું કયા ધોરણો ઉપર આ બ્રહ્માંડ ચલાવે છે તે સમઝી શકું એટલી તાકત નથી. તથાપિ, ન સમઝું એવી ત્હારી આ **અકલિત** વ્યવસ્થામાં પણ પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા છે.

૫–૮ રજની ઠરી જાય છે, હવા શમી જાય છે, આશા અને તેની દ્યુતિ પણ મૂર્છા પામે છે, કુદરતનો નિયમ જ એવો જણાય છે કે અત્યારે સૌ શાન્તિ પામે છે, પણ એ નિયમપ્રભાવનો યે લાભ આ ઉરને નથી મળતો.

૧૦ **વાર**, આંસુ.

૧૩ **સુધ**; ૧૮ **જાઉં**: એક ગુરુ; એક ગુરુ પ્રમાણે જ બોલાય છે.

૧૫ જલ, ચૂર્ણ, આદિ જુદા જુદા આકારની દવાઓ; એમાંથી ગમે તે એક રૂપમાં ઝેરસુધા આપો.

૧૯ **મોડ**, મુગટ. **પચ્ચીશી**, પચીશ વર્ષ.

૨૮ **કમઠ**, કાચબો. ૩૧ **માવો**, ગર્ભ.

૩૭ **દ્વિદલ**, ઉપલું પડ કઠણ, અંદરનું નરમ, એવું ત્હારું બેવડું હૈયું.

૩૯ અદ્દકચરો, કર્તવ્ય અર્ધું જ થઇ શક્યું છે એવો, અપૂર્ણ, અર્ધપક્વ.

૪૦ **બુદ્ધિપ્રભાત**, આ સમઝ મ્હારી બુદ્ધિમાં ઘરથી પ્રથમથી કેમ ઉદય ન પામી?

૪૨ વ્યાધિનું પૂર ધસારાબંધ વહે છે, તે ઉપર આ ચકરી ફુટે છે: આ ખ્યાલ મનની વિકલતાને લીધે જ છે; આ આધિ-ચકરી વ્યાધિનાં પૂરને લીધે જ છે.

૪૬ **ઉદ્દામ**, બેહદ, નિરંકુશ; અને સાથે **મધુરી.**

૫૦ **ભવનાં દ્વાર બે**, (૧) જન્મ, (૨) મૃત્યુ.

૫૨ **અતિસેં**, અતિશય. ૬૮ **દશન**, દાંત.

૭૯ अगुर्गुरुर्भवतीति गुरूभावः, આગળ **વશીકાર** પણ એ જ પ્રમાણે.

૮૩ **ભણ્યો**, ઇસપકથામાં. **અજબ વાત**, માત્ર વાર્તામાં આવે એવું પણ ખરી દુનિયામાં અસમ્ભવિત: a romance, a mere romance.

૮૬ રે, સિંહ કુમારિકાનો દાસ બને તે કરતાં વધારે મોટી અજાયબી એ તેનો રમતિયાળ સાથી બને તેમાં.

૮૮ **એહુ-આરમ્ભને**, એ સાથના આરમ્ભને.

૯૧ એ મ્હારું ભૂતકાલનું સ્વરૂપ. લઘુગુરુના ગણિત-શાસ્ત્રીએ 'હું-ભૂત' વાંચવું.

૯૯ **બપૈ**, બપૈયો, **અસીમ** બેહદ તરફ જ સદા ઉડતો **અતિ** (excess)નો જ બપૈયો હતો. બપૈયો પોતાની

ચાંચને સીધી ઊંચી (vertically straight) રાખીને ઊંચે ઊંચે ઉડે છે, એવી કલ્પના છે. હવે વર્ષાદની ધારા સીધી નીચી (vertically straight) જવલ્લે જ પડે છે. જે ધારાઓ જમીનની નજીકમાં સીધી નીચી પડતી લાગે છે તે પણ ઉંચા ભાગમાં એટલી સીધી હોતી જ નથી. અને બપૈયાને વર્ષાદની ધારા શિવાયનું પાણી પીવું જ નથી. એટલે આ હઠીલું પંખી બીચારું તરસે જ મરે.

૧૦૪ મેઘોના ઢગલા ડુંગર સમા હોય છે; તેમના છેક શિખર ઉપરના નર્યા બાષ્પ (watery vapour) ની સૌથી ઉંચી શિખામાંથી જ મ્હારે તો મ્હારી તરસ છીપાવવી હતી.

૧૦૯ **કપિદેવાલય**, હનૂમાનનું ગુમાનદેવ નામનું મંદિર, ભરૂચથી પૂર્વે થોડા ગાઉ ઉપર સામે કાંઠે; યાત્રાનું સ્થલ છે; પાસે કાવેરી નામની ન્હાની નદી વહે છે, જે નર્મદાને મળે છે.

૧૧૦ દરિયાની ભરતીનાં પાણીને પણ મીઠાં કરતી.

૧૧૬ ત્હમારા ભોગવિલાસ એવા કે ત્હમે જ તેને ભોગવિલાસ કહો, બીજાં તો તેને નર્યા આત્મભોગ ગણે. દાખલા તરીકે મધ્ય વયે આવેલી હિન્દુ સ્ત્રીઓ ખાસ કરીને શું શું માગી લે છે?–(૧) કોઇ વ્રત કરવાને પરવાનગી, (૨) સારા સંગાથમાં જાત્રાએ જવાને પરવાનગી, (૩) પોતાનો કોઇ અલંકાર કોઇ લાયક પાત્રને આપી દેવાને પરવાનગી, વગેરે. ૧૨૦ **લોક** આ, આ મર્ત્ય લોક.

૧૨૧ **આપ્તે**, સ્વજન. ૧૨૩ **પરું**, આઘું.

૧૩૧ **ખુટ્યો ખુટલ!** ખુટલ–(૧) દગલબાજ (૨) ખુટી જવું, ખુટી પડવું, એ જેનો સ્વભાવ જ છે. આશાની દૃષ્ટિએ અખુટ–અનન્ત–ભાસતું, અને વસ્તુતાએ ડગલે ડગલે અચિન્ત્ય ખુટી પડવું એ બંને કાલના સ્વભાવ જ છે. અને તોપણ જ્યારે જ્યારે એ ખુટી પડે છે ત્યારે ત્યારે દરેક વખત લાગતાવળગતાને લાગવાનું જ કે એણે દગો દીધો–જનસ્વભાવ જ એવો છે.

૧૩૫ પાંચપંદર દિવસમાં કે પાંચપંદર ઘડિમાં, પણ અવશ્યમેવ.

૧૩૬ **અગુણ**, બાયલાપણું દુર્ગુણ ખરો, પણ અસાધારણ કાઠિન્યના અભાવને દુર્ગુણ કહેવાય નહીં; સામાન્ય રીતે ગુણ જ ગણાય અને જે અપવાદરૂપ સંજોગોમાં ગુણને બદલે ગુણેતર જેવો ભાસે તે વખતે યે એને દુર્ગુણ કે અવગુણ નહીં, અગુણ જ કહેવો પડે.

૧૩૮ **શ્વસનરોધ**, રોવું આવતાં શ્વાસને અટકાયત થાય છે તે શરીર સહી શકે એમ નથી.

૧૩૯ **તથા**, ચિન્તા, ઘડભાંગ, લાંબા વિચાર અને ચર્ચા, લપ, ઇ૦.

૧૪૩ **નિહારિકા**, જેમાંથી સૂર્યમંડલો ઉત્પન્ન થાય છે તે, 'નેબ્યુલા (nebula).' **વિતાન**, છત, ચંદ્રવો, છત્ર.

૧૪૪ **અર્દ્ધંઘતું**, અર્ધ ઉંઘતું. ૧૪૫ **લાવ્હા**, lava.

૧૫૦ **ઋત**, સાચું. જીવ-બલ-ઇચ્છાસ્વાતંત્ર્ય-ગતિ-સુખ-તેજ–સૌંદર્ય–પ્રેમ એ તત્સતમાં આરોપેલાં જ ખરાં છે, બીજા કશામાં ય આરોપેલાં ભ્રમણા માત્ર છે.

૧૫૫ આ પંક્તિ ગુરુમંત્ર જેવી છેઃ અષ્ટાદશાક્ષર છે. જીવનનિધિ એવો છે કે તેના ઊર્મિ–મોજા, સ્રોત–પ્રવાહ, પાત–પ્રવાહદિશા, દિષ્ટ–પ્રથમથી નિર્માણ કરેલું અન્તિમ લક્ષ્ય પરિણામ કે ફલ–ટુંકામાં નિર્માણ, એ સર્વે શિવ–હિતકર–શંકર છે.

૧૫૭ **શકલ**, અરધિયું, કાચલી.

૧૬૦ **પ્રાક્તન**, આ બનાવ બની ગયો તે પહેલાના, જાણે આગલા જ ભવના.

૧૬૨ **સહજ**, કુદરતી. ૧૬૬ **બંકિમાં**, સુંદર વાંકાચુકાં.

૧૭૪ કેમ કે કંઈ પણ લાંબા વખત સુધી ચાલે એવો હિતલાભ તો આ ક્ષણભંગુર જગતમાં ક્યાંથી!

૧૭૬–૮ મ્હારા મનની સ્થિતિ ખરેખર કેવી છે તે જોવાનો ત્હારો ધર્મ છે માટે તે ત્હને પટાંતર ખોલીને દેખાડું: આમ ખોલું છું તે એ ત્હને દેખાડવાને માટે જઃ એ કેવી છે?–જીવતાં મોતની. જગતની ક્ષણભંગુરતાનું જ્ઞાન મ્હને મળ્યું, ખરેખર મળ્યુંઃ પણ એ જ્ઞાનજ્યોતિ તો નરી ઝાળ છે!

૧૭૯ **વ્યસ્ત**, અવકાશમાં પથરાઇ રહેલ.

૧૮૦ **પંડ**, આત્મા. ૧૮૧ **રહી**, રહેલી.

૧૮૩ **શબ્દછાયા**, નિરાધાર શબ્દ. વદન અને તેમાંથી નીકળતો શબ્દ એ બંને સાથે નહીં. ગત વ્યક્તિના અતિ

સુપરિચિત કંઠના અને શબ્દો વાકયો આદિના ભણકારા.

૧૮૫ ઐકાગ્ર્ય, એકાગ્રતાની સ્થિતિ.

૧૯૦ આ સ્થૂલ નયન શ્રોત્ર આદિમાં એ સ્થૂલેતરના હુમલા–આક્રમણ–સહી જવાની શકિત કયાંથી હોય જે!

ચોટી.

અમારામાં મોત પછી ત્રીજે દિવસે પાછલે પ્રહરે પારસીઓના ઉઠમણાની માફક નાતભાઇઓ અને બીજા સમ્બન્ધીઓ દિલાસો દેવા આવે છે; કલાક બેસી ઘરનાંઓને દેવદર્શને લઇ જાય છેઃ આને ચોટી કહે છે. આ પદ "નવ કરશો કોઇ શોક, રસિકડાં!" એ **નર્મદ**ના જાણીતા પદની રાહનું છે. રાગ—આશાજોગ કે ભૈરવી. વસન્તમાં ઇ. સ. ૧૯૧૬ માં પ્રથમ પ્રકટ થયું.

૩ **સૂક્ષ્મ**, બંને અર્થમાં.

દેવી અને યોગિરાજ.

જ્ઞાનસુધામાં ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં પ્રકટ થયું. આ પદ્યકૃતિઓના સંગ્રહને અન્તે આ કલ્પિત સ્વપ્નવર્ણન ગદ્યમાં લખેલું હોવા છતાં મુકયું છે તે અસ્થાને નહીં ગણાય એવી આશા છેઃ એના ગુણ દોષ બંને ગદ્યના કરતાં કવિતાના ગુણદોષને વધારે મળતા જણાય છે.